

מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה קיומית או חיובית

פרק זה מוקדש לע"נ חברי, הקדוש

ר' צבי גלאט הי"ד

שנרצח על ידי בני עוולה בבית הדסה בחברון

בשבת קודש פרשת "אמור" תש"מ.

הוא התחיל לברר נושא זה ולא זכה להשלימו.

ת.נ.צ.ב.ה

הקדמה

א. הסוברים שהיא מצווה קיומית

ב. שיטת הרמב"ן

1. הבנת האבני נזר במשמעות דברי הרמב"ן ודחייתה

2. דיוקים נוספים בדברי הרמב"ן ביוצא מהארץ לחוץ לארץ

3. הסברים נוספים בדברי הרמב"ן

ג. שיטת הרמב"ם

1. ראיות שלדעת הרמב"ם ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית

2. ראיות שלדעת הרמב"ם ישיבת ארץ ישראל היא מצווה חיובית

ד. שיטת הריטב"א

ה. שיטות ראשונים נוספות

1. שיטת רש"י

2. שיטת רבנו חיים כהן

3. שיטת בעל העיטור

4. שיטת רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי

ו. דיון בדברי האגרות משה

1. האם מצות ישיבת ארץ ישראל דומה לציצית?

2. האם דברי האגרות משה תלויים בגירסאות השונות?

ז. סיכום

ח. נספח - הגירסאות השונות

הקדמה

מצות ישיבת ארץ ישראל נלמדת מהפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר לג, נג). לדעת רוב הפוסקים נוהגת מצווה זו בימינו.

מקצת מהאחרונים חידשו כי מצות ישיבת ארץ ישראל היא אמנם מצות עשה אבל אינה מצווה חיובית אלא קיומית. כלומר, זו מצווה שאין חייבים לקיימה, ולפיכך אין ביטולה נחשב עוון אלא העולה לארץ ישראל מקיים מצווה ומקבל שכר על כך. המסקנה מהסבר זה היא, שאין חובה על בני חוץ לארץ לעלות ולגור בארץ ישראל, ובזמן ישיבתם שם אינם עוברים על איסור. מאידך, העולה לארץ ישראל וגר בה - מקיים מצווה בישיבתו בה.

בבירור סברה זו יעסוק פרק זה.

א. הסוברים שהיא מצווה קיומית

חידוש זה נמצא בדבריהם של כמה מגדולי האחרונים. הרב משה פיינשטיין באגרות משה (ש"ת, אהע"ז ח"א סוף סימן קב) כתב:

ובדבר שאלתך אם יש מצווה עכשיו לדור בארץ ישראל כהרמב"ן, או כרבנו חיים בתוספות (כתובות קי, ב ד"ה הוא אומר), דאינה מצווה בזמן זה - הנה רוב הפוסקים סברי דהיא מצווה. אבל פשוט שאין זה בזמן הזה מצווה חיובית שעל הגוף, דאם כן היה ממילא נמצא שאסור לדור בחו"ל, משום שעובר על עשה, כמו מי שילבש בגד של ד' כנפות בלא ציצית, שיש איסור ללבוש כדי שלא יעבור על עשה דציצית. ולא הוזכר איסור אלא על הדר בארץ ישראל, שאסור לצאת על מנת לשכון בחו"ל, ברמב"ם פ"ה ממלכים ה"ט. וגם כן הא ודאי אינו איסור לאו. ואם היה אסור גם לאנשי חו"ל, היה לו לרמב"ם לומר סתם "אסור לשכון בחו"ל אלא אם כן חזק בארץ ישראל הרעב", משמע דרק ליושבי ארץ ישראל יש איסור שאסרו חכמים, אבל מצד העשה - אינה חיובית, אלא כשדר שם מקיים מצווה. ובחידושי הארכתי הרבה בדברי רבנו חיים שבתוספות כתובות. וכיוון שאינה מצווה חיובית, יש ודאי להתחשב בהחשש של הר"ח בתוספות, אם יוכל להיזהר במצוות התלויות בארץ.

בחידושו (כת"י, על אהע"ז סימן עה)¹ הסביר את שיטת רבנו חיים:

והנלענ"ד בזה, דהא צריך להבין שיטת רבנו חיים כהן דעכשיו אין מצווה לדור בארץ ישראל מחמת שנתווסף שם כמה מצוות וענשים שאין אנו יכולים ליזהר בהם. הא טעם זה שייך אף בזמן הבית, ומכל מקום יש מצווה, מחמת

1. נמסר לי על ידי הרב שבתאי רפפורט, הנשוי לנכדתו, ותודתי נתונה לו.

דאדרבה כל אחד צריך להשתדל להתחייב במצוות ולא להתפטר מהם, דהא
אנו שמחים ומברכים על שחייבנו במצוותינו! אם כן איך שייך טעם זה לסלק
מצוות דירה דארץ ישראל גם בזמן הזה?

וצריך לומר, דיש חילוק גדול. דבזמן הבית ודאי יש חיוב גדול על כל אחד
מישראל לגור בארץ ישראל, ששם הוקבע מקום כל ישראל לגור שם,
ולהתחייב בכל המצוות התלויות שם. לכן וודאי אין יכול - מחשש שלא יוכל
להזהר בהמצוות והענשים - ליפטר מחיובו. דהם ככל המצוות שאינו רשאי
לבקש תחבולות ליפטר מהן. אבל בזמן שנגלינו מארצנו, ואין זה עתה,
בעוונותינו הרבים, המקום הקבוע לדירת כל ישראל, ואין שייך כלל שיתחייבו
ליסע לשם לקבוע דירתם², ורק שמצווה בעלמא בודאי מקיים כשגר בארץ
ישראל, אבל לחייב מחמת מצווה זו ליסע לארץ ישראל, אין שייך כשאינן בית
המקדש קיים ואנו בגלות. לכן כשהוא חושש [מן המצוות התלויות בארץ ומן
העונשים] שלא יוכל לעמוד עליהם שקשה ליזהר, אין לחוש למצווה זו. אף
שבודאי יש מצווה. זה שיטת רבנו חיים כהן שבתוספות.

לדבריו, מצוות ישיבת ארץ ישראל הן לרמב"ם והן לרמב"ן היא קיומית בלבד. הוא
הביא לכך ראיות שנדון בהן להלן.

קדם לו בחידוש זה האבני נזר, לר' אברהם מסוכטשוב (שר"ת, יו"ד סימן תנד, סעיף סג).
לדעתו סברה זו שמצוות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית נמצאת בדברי הריטב"א.
להלן דבריו:

אחר זמן רב... מצאתי לריטב"א יומא (לח, א) לעניין דירה במצרים בזמן הזה,
וזו לשונו:

והנכון יותר שאין איסור אלא בזמן שישראל שרויים על אדמתם, אבל בזמן
הזה שנגזר עלינו להיות נדחים בכל קצווי ארץ, כל חו"ל אחת היא ואין איסור
אלא שלא לצאת מדעת מארץ לחו"ל, עיין שם.
ומדקדוק דבריו נראה דאין חיוב בזמן הזה לעלות, רק על יושבי ארץ ישראל
החיוב שלא לצאת ממנה.

בהמשך דבריו הסתפק האם הרמב"ן סובר כן³, ראה להלן סעיף ב.

2. באגרות משה (יו"ד ח"ג סימן קכב) כתב ש"לא שייך שיהיה מצווה מתקנתא דרבנן לדור בארץ
ישראל, אם נימא שליכא מצווה דאורייתא, דליכא שום טעם שיתקנו כשבעוונותינו הרבים אנו
מפוזרים בגלות בכל העולם, שלרוב ישראל לא היה אפשר לקיים".

3. ובכל זאת יש הבדל בין האגרות משה לאבני נזר: (א) האגרות משה הניח הנחה זו כדבר ברור
בדעת הרמב"ן, ולעומתו האבני נזר דן והתלבט בדעת הרמב"ן, דבריו יובאו בסעיף ב. (ב) האבני

הרב חיים (כהן) רפאפורט, אב"ד בעיר לבוב⁴, כתב זאת מסברה - "אין חיוב על אדם לקיים כל מצות עשה, רק שאסור לבטל, וכי היכן מצינו שיתחייב כל אדם לדור בארץ ישראל כי היכי שיקיים מצוות התלויות בארץ?" סברה זו נמצאת באחרונים נוספים.

מסיכום הנאמר עולה, כי לדעת מספר אחרונים, סוברים שלשה ראשונים שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית והם: הרמב"ם, הרמב"ן והריטב"א. השאלה היא - האומנם?

הגדרת המונח - מצווה קיומית

הג"ר אברהם אלקנה שפירא⁵ הקשה על החידוש וההגדרה במונח מצווה קיומית:

הכוונה בהגדרה הזאת של קיומית, היא שאין זו מצווה שחייבים לקיימה, אלא שאם קיימה עשה מצווה. כל זה נראה לכאורה דבר והיפוכו, כי מצווה של תורה שנמנית בתרי"ג מצוות - בפשטות היא לא דבר תלוי ברצונו של האדם, שאם רוצה מקיימה ואם לא רוצה לא מקיימה, שהרי זה סותר את המושג מצווה, דמצווה הוא ציווי ה' יתברך ואיך יש לומר שתלה את הקיום ברצונו של האדם. וקיימא לן מצוות לא ליהנות ניתנו, ופירש רש"י (ראש השנה כח, א) "אלא לעול על האדם לקיים רצון ה'". ואיזה עול הוא שברצונו יקיימם וברצונו יסור ממנה?

ואין זה דומה למה שאמרו בציצית (מנחות מא, א) שאין זה מצווה חיובית אלא תלוי ברצונו, דהתם תלוי ברצונו ללבוש בגד של ד' כנפות, והתורה לא חייבה ללבוש בגד עם ד' כנפות, אבל משלבש בגד של ד' כנפות הוא מחוייב ועומד שיהיה בו ציצית ואינו תלוי כלל ברצונו, שרק התנאי באיזה בגד יתחייב - תלוי באדם, אבל כשלבש הבגד שעליו דברה תורה, אינו יכול להשמט מהמצווה! ולמה נאמר שיש מצווה של עלייה לארץ ישראל, אלא שזה תלוי

נזר מעורר ומעודד לעלות ולהתיישב בארץ ישראל, ולאנשי חו"ל מיעץ לקנות נחלה בארץ ישראל. בשנת תרנ"א הוא שלח את בנו הרב שמואל (בעל שם משמואל), ואת גיסו הרב מאיר בורנשטיין לארץ ישראל כדי לרכוש בה נחלות וקרקעות בסמוך לשוב "יסוד המעלה" (ראה: ספר מלכות בית דוד, עורך: י"ע זילברברג, בני ברק תשנ"א, עמ' 61-64, 100-102, 246-262). לעומתו, האגרות משה מתחשב בחשש של הר"ח בתוספות, וממילא לדעתו אפשר להישאר ולגור בחו"ל, ואין לחוש למצווה זו.

4. שו"ת רבנו חיים כהן (רפאפורט), לבוב תרכ"א (1861), בקונטרס שאלת חכם שבסוף הספר, דף קיא, א; הרב י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות ירושלים תשל"ט, ח"ג עמ' כד.
5. מנחת אברהם, ירושלים תש"ן, ח"א סימן מד, עמ' שעג-שעד, והובא גם על ידי ר' צ' גלאט הי"ד, מעפר קומי, ירושלים תשמ"א, עמ' קז-קח. להלן מעפר קומי.

אם רוצה לעשות המצווה או אינו רוצה לעשותה? לכאורה לא מצינו דומה לזה במנין המצוות!

המסקנה לדבריו, שבדעת הרמב"ן אין לומר שהמצווה לגור בארץ ישראל תלויה ברצונו של אדם לקיימה, אלא היא חובה גמורה.

כך הקשה גם הגר"ז⁶ וגולדברג:

עיקר עניין זה שיש מצוות שאין אדם מצווה ומחוייב לקיים אלא שאם קיים יש לו מצווה, יש לעיין היכן מצינו מצוות כאלו, הן אמת שיש מצוות שאין אדם חייב אלא שמתקיים תנאי מסויים כמו מצוות מזוזה, שאין אדם חייב אלא אם יש לו בית, והדר ברחוב או באהל או בבית שכור אינו חייב במצות מזוזה, וכן בציצית, שאינו חיוב אלא אם יש לו בגד של ארבע כנפות, וכן הרבה מצוות כאלו... אבל שיהיה שאין חייב לקיים אבל [אם] מקיים יש לו מצווה, לא מצאתי לכאורה... זולת מה שמפורסם בשם הגר"א שהאוכל מצה של שבעת ימי פסח קיים מצווה אף שאינו חייב, אבל לא זכור לי מצוות אחרות שיהיה גדרם כך... ומכל זה קשה לומר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה אבל אין חייבין בה.

נראה שלפנינו שתי הבנות בהגדרת מצווה קיומית ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל: הרב שפירא והרב גולדברג הבינו שמצווה קיומית פירושה - מצווה שקיומה תלוי ברצון האדם, כמו אכילת מצה כל שבעת ימי פסח לדעת הגר"א (שהרי יכול לאכול בשבעת ימי הפסח תפוחי אדמה, אך אם החליט לאכול מצה - קיים מצווה). ולכן הקשו, היכן מצאנו שמצווה תלויה ברצונו של האדם.

ואפשר להבין את מצות ישיבת ארץ ישראל כמצווה קיומית בדרך אחרת. מצווה זו יש בה תנאי: אם האדם גר בארץ ישראל - אינו יכול לצאת ממנה (כיוון שהוא נמצא במקום חיוב, שבו מקיימים את המצווה), אבל אם הוא גר בחו"ל - אין עליו חיוב לעלות לארץ (שהרי גלינו מארצנו, ובחו"ל נמצאים ישראל במקום פטור), ונראה שכך הבין האגרות משה. לפי הבנה זו אין מקום לקושיות דלעיל.

6. קובץ בית אהרן וישראל (מוסדות קארלין סטאלין) גליון צז (תשס"ב), "בעניין מצות יישוב ארץ ישראל", עמ' קלה. ראה מה שהקשה עליו הרב דוד פלק, בגליון צח, ב, "בעניין מצווה קיומית", עמ' קמ, ומה שהשיב לו הרב ז"נ גולדברג, וכיצד דחה את כל הדוגמאות של מצוות קיומיות שהביא, שם, "על העניין הנ"ל", עמ' קמא-קמד.

ב. שיטת הרמב"ן

1. הבנת האבני נזר במשמעות דברי הרמב"ן ודחייתה

הרמב"ן בפירושו לתורה (במדבר לג, נג) כתב:

על דעתי זו מצות עשה... ומה שהפליגו רבותינו במצות הישיבה בארץ ישראל, ושאסור לצאת ממנה, וידונו כמורדת האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ ישראל, וכן האיש, בכאן נצטוינו במצווה הזו, כי הכתוב הזה היא מצות עשה.

בהשמטות לספר המצוות (מ"ע ד) הוסיף:

ואומר אני כי המצווה שחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל... הכל הוא ממצות עשה הזה שנצטוינו לרשת הארץ לשבת בה. אם כן מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה. ולשון ספרי (דברים יב, כט פסקא פ) מעשה רבי יהודה בן בתירא ורבי מתיא בן חרש... שהיו יוצאים חוצה לארץ והגיעו לפלטיה וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם... אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות.

האבני נזר (ש"ת שם) הבין כי הרמב"ן סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית. זו לשונו:

ואף שדנו האישה כמורדת אם אינה רוצה לעלות עמו, הלוא גם אם אינה רוצה לעלות מארץ ישראל לירושלים דינה כמורדת, אף שזה ודאי אין חיוב, כל שכן בזה, שאחר שיעלה שם יקיים המצווה דישיבת ארץ ישראל; ועל כרחך הברייתא דספרי שהביא רמב"ן אין ראייה רק עליהם שהיו יושבים שם, אבל לא על בני חו"ל שיהיה חיוב עליהם לעלות. ובאמת שלשון רמב"ן - "החיוב על כל אחד ממנו", משמע דאפילו על יושבי חו"ל. ואולי היה אז הרמב"ן בארץ ישראל, כידוע שבסוף ימיו נסע לארץ הקודש.

דברים דומים מצאנו אצל תלמידו של האבני נזר, הרב מ"ד פלאצקי⁷, שכתב - "מצות ישוב ארץ ישראל אינה מצווה חיובית כלל ואין כופין על זה שום אדם

7. כלי חמדה על התורה, פיעטרקוב תרפ"ז, במדבר מסעי, עמ' 286.

לקיים מצות עשה זו⁸, ואצל אחיינו, הרב חיים ישראל מפילוב⁹, שסובר כן, והביא זאת בשם יש אומרים⁹.

האבני נזר מזכיר שתי קושיות על שיטתו כי מצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית ולא חיובית.

א. אם מצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, מדוע כופין לעלות לארץ ישראל, ומדוע אי קיומה גורם מצב של גירושין והפסד כתובה?

הוא עונה כי דין "הכל מעלין" אינו בגלל מצות ישיבת ארץ ישראל שהרי אותו דין נאמר גם בארץ ישראל לגבי ירושלים - "הכל מעלין לירושלים", ושם ודאי אין חיוב. לכן מסתבר שדין זה נובע מחיובי האיש לאישתו ומחיובי אשה לבעלה.

ב. הרמב"ן הוכיח מהספרי (דברים יב, כט פיסקא פ) שבזמן הגלות יש חיוב על כל יחיד לעלות לארץ ישראל, ואם כן לכאורה מוכח שהיא מצווה חיובית.

על שאלה זו עונה האבני נזר כי מהספרי ניתן רק להוכיח שליושבי ארץ ישראל אסור לצאת לחו"ל, אבל לא שלאנשי חו"ל יש חיוב לעלות לארץ ישראל - שכן התנאים שעליהם מסופר בספרי היו יושבי הארץ.

אלא שהוא מקשה על הסבר זה, כי מלשון הרמב"ן, "מתחייב כל יחיד ממנו", משמע שיש חיוב אפילו על יושבי חו"ל. על כך מסביר האבני נזר, שיתכן שהרמב"ן כתב את דבריו אחר שהגיע לארץ ישראל, וכוונתו לאנשי ארץ ישראל בלבד.

האחרונים הקשו כמה קושיות על הסברו של האבני נזר.

א. הסברו כי דין "הכל מעלין לארץ ישראל" אינו נובע ממצות ישיבת ארץ ישראל קשה. הגר"ש קלוגר¹⁰ הראה שבפירושו הרמב"ן לתורה (במדבר לג, ג) מוכח אחרת. נאמר שם: "ומה שהפליגו רבותינו במצות הישיבה בארץ ישראל ושאסור לצאת ממנה וידונו כמורדת האישה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ ישראל... בכאן נצטוינו במצווה הזו, כי הכתוב הזה ("והורשתם את הארץ וישבתם בה") היא מצות עשה". מבואר בדבריו שדין המשנה "הכל מעלין לארץ ישראל" הוא מכח מצות ישיבת ארץ

8. שלום ירושלים, פיעטרקוב תרפ"ה, הלכות ארץ ישראל, בסיכום דבריו ס"ק ט, דף כה, א.

9. סיום דבריו - "וכן משמע בשל"ה שער האותיות אות (ק) ד"ה עתה באתי" - תמוה, כי השל"ה דיבר רק על קיום מצוות התלויות בארץ, שיש להביא עצמו לידי חיוב כדי שיוכל לקיימן, אבל לעניין החיוב לעלות הביא את דעת הרמב"ן, התשב"ץ והחרדים, שלדעתם היא מצות עשה חיובית גם בזמן הגלות, ואין אדם יכול להפטר ממנה. לשמחתי מצאתי שכך הקשה הרב י"ז מינצברג, יישוב ארץ ישראל, סימן א עמ' לה.

10. שו"ת האלף לך שלמה, אהע"ז סימן קו, עמ' לד; הגר"ע יוסף, תושבע"פ יא (תשכ"ט), סעיף ט', עמ' מא. קדם להם הרשב"ש, שו"ת סימן א'. בחרתי להביא את דברי הר"ש קלוגר כי הניסוח שם ברור יותר. ראה בפרק "הכל מעלין לארץ ישראל וירושלים" סעיף א'2.

ישראל. במספר מקומות בספריו מבואר כי מצווה זו נובעת מקדושת ארץ ישראל¹¹. לכן, בגלל קדושתה הנוספת של ירושלים - "ירושלים מקודשת מכל ארץ ישראל", כופין לעלות לירושלים.

ב. הנחתו כי הרמב"ן כתב את דבריו אחר שהגיע לארץ ישראל, וכוונתו לאנשי ארץ ישראל בלבד, קשה:

1. השערה זו אינה נכונה מבחינה הסטורית - כיוון שהרמב"ן כתב את השגותיו על ספר המצוות בחו"ל, ולא בשלש שנותיו האחרונות בהן היה בארץ ישראל¹²!

2. אין זה משנה באיזה מקום היה הרמב"ן, שהרי לא כתב את דבריו לאנשי מקומו אלא בספר הלכה (ספר המצוות) לעם ישראל כולו¹³!

3. לא יתכן שהרמב"ן בספר המצוות יפסוק לתושבי ארץ ישראל בלבד ולא יזכיר את החילוק ביניהם לבני חו"ל, כשמשמעות דבריו הוא לכל עם ישראל - "כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות". מה עוד שבפירושו לתורה (במדבר לג, נג) מבואר שמצות ישיבת ארץ ישראל חלה על בני חו"ל¹⁴.

לכן, המסקנה מהנאמר לעיל היא, שהרמב"ן סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא חיובית.

2. דיוקים נוספים בדברי הרמב"ן ביוצא מהארץ לחוץ לארץ

מקור נוסף לשיטת הרמב"ן הוא דבריו בספר המצוות (השמטות, מ"ע ד). זו לשונו:

ואומר אני כי המצווה שחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל, עד שאמרו (כתובות קי, ב) שכל היוצא ממנה ודר בחו"ל יהא בעיניך כעובד עבודה זרה, שנאמר (שמואל א' כו, יט) "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים...".

11. ראה: חידושי הרמב"ן למסכת שבת קל, ב; גיטין ב, א, ד"ה אשקלון בהשמטות; פירוש הרמב"ן לתורה ויקרא יח, כה ועוד.

12. מעפר קומי, פרק ה' עמ' פא-פב. בהערה 1 הוסיף, שבשו"ת הרמב"ן (מהדורת שעוועל ירושלים תשל"ה, סימן קה) מובאות תשובות הרמב"ן לרבנו יונה בעניין פילגש. נאמר שם: "וכבר כתבתי זה בספר המצוות (השורש החמישי), תראהו משם הנה הוא ביד השר... ר' מאיר אלמושרי (שר האוצרות למלך אלפונז) ירום הודר". רבנו יונה נפטר בשנת כ"ד לאלף השישי והרמב"ן עלה לארץ ישראל רק בשנת כ"ז.

13. ויואל משה, מאמר יישוב ארץ ישראל סימן ד עמ' ר. ראה עוד: סימן סב עמ' רס.

14. מעפר קומי, פרק ה עמ' פא-פב.

בספר פאת השולחן (הלכות ארץ ישראל, סימן א סעיף א ס"ק ח) עמד על כך שגירסת הרמב"ן "כל היוצא" שונה מהגירסה המצויה בש"ס - "כל הדר". למעשה קיים הבדל מהותי בין הגירסאות. משמעות הגירסה "כל היוצא" היא, שרק מי שהיה גר בארץ ישראל ויצא ממנה הוא כעובד עבודה זרה, אבל מי שנולד או דר בחו"ל אינו כעובד עבודה זרה. במילים אחרות - מצווה קיומית. מה שאין כן לפי הגירסה "כל הדר" - ישנה חובה על אנשי חו"ל לעלות ולדור בארץ ישראל, היינו - מצווה חיובית. נמצא שהרמב"ן שגרס "כל היוצא", סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל - היא קיומית!

הרב ח"ד שעוועל בהערותיו לספר המצוות (מ"ע ד) והרב קלמן כהנא בהערותיו לפאת השולחן (עמ' קלה) ציינו, כי בפירוש הרמב"ן לתורה (בראשית כד, ג; כה, כא; ויקרא ית, כה) ובדרשתו לראש השנה (מהדורת ח"ד שעוועל עמ' רג) הגירסה היא "כל הדר". גם תלמידיו, הרשב"א (ש"ת, ח"א סימן קלד) ותלמידו האלמוני של הרמב"ן בקונטרס תוצאות ארץ ישראל (ח"ב עמ' תנח)¹⁵ גרסו "כל הדר". לכן מסתבר שגם הגירסה בספר המצוות צריכה להיות "כל הדר". אף מצאנו ראשונים שציטטו את הרמב"ן בספר המצוות, והגירסה בהם היתה "כל הדר". לדוגמא הרשב"ש (ש"ת, סימן א) מצטט את הרמב"ן בספר המצוות וגירסתו "כל הדר בחו"ל". גם אביו התשב"ץ הביא (בספר המצוות שלו הנקרא "זוהר הרקיע" מ"ע עו) את דברי הרמב"ן בספר המצוות וכתב: "ולפי שזו מצווה היא הפליגו החכמים בהדר חוצה לארץ שהוא כעובד עבודה זרה". כך מסתבר גם ממשמעות דבריו, וכך מוכח מהקשר הדברים שם. הרמב"ן בא להוכיח כי מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה חיובית הנוהגת גם בזמן הגלות - "ואומר אני כי המצווה שחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל... מצות עשה לדורות, מתחייב בה כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה". כדי להוכיח זאת פתח את דבריו במאמר חז"ל - "כל היוצא ממנה ודר בחו"ל יהיה בעיניך כעובד עבודה זרה". לכן צריכים אנו לומר שגרסתו היא, "כל הדר" כמו בשאר ספריו שהובאו לעיל, או שמשמעות "כל היוצא" היא כמו "כל הדר". ראה להלן סעיף ג.

במילי דאבות (הרב משה מרגליות יפה, ש"ת, תרס"ח, ח"ה, או"ח סימן ד) כתב מסברת עצמו, שאף על פי "שדעת הרמב"ן ז"ל, שיישוב ארץ ישראל מצווה היא, דהיינו למי שכבר דר בה אסור לעזוב ארץ הקודש, וכן... כל יחיד מי שכלתה נפשו לחצרות בית ה'... לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, בזה מקיים מצווה", מכל מקום אין מצווה על כלל ישראל לעלות ולהתיישב בארץ עם משפחותיהם ולהיות שם עובדי אדמה או להתפרנס מעמל כפיהם. וכן כתב הרב משה שטרנבוך במועדים וזמנים (ח"ה סימן שמו, עמ' רג): "מצות יישוב ארץ ישראל יליף לה הרמב"ן... גם בזמן הזה, אבל עיקר

15. מובא בספר כפתור ופרח, מהדורת ביהמ"ד להלכה, ירושלים תשנ"ז, ח"ב.

המצווה... כשנמצא כבר בארץ שלא לעזבה. אבל אין חיוב מדינא לכל אחד לעקור ביתו לעולם (מח"ל) לקיים מצות עשה". וכן כתבו אחרונים נוספים¹⁶.

ותמהני, מניין להם זאת, הרי דברי הרמב"ן ברורים: "מתחייב כל יחיד ממנו, ואפילו בזמן גלות!"

3. הסברים נוספים בדברי הרמב"ן

1. הרב שמואל סלאנט

מצאתי כי גם הרב שמואל סאלנט, רבה של ירושלים, הבין בדעת הרמב"ן שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית. להלן דבריו¹⁷:

הלוא ישיבת ארץ ישראל אינה מצווה חיובית אפילו לדעת הרמב"ן... וסיעתו הסוברים שזה נחשב למצות עשה... מכל מקום מודים דאינה מצווה חיובית כמו שאר המצוות. ומבואר בגמרא שם (כתובות קיא, א) ג' שבועות וכו' אחת שלא יעלו כחומה - ואם כן ודאי אינה מצווה חיובית על כל איש ואיש, ואם כן במה נוחה יפה לכוף לבעלה לקיים מצווה זאת של ישיבת הארץ יותר משאר מצוות חיוביות? והלוא בכיבוד אב ואם, שזהו מצווה חיובית, אמרו (קדושין ל, ב) איש - יש סיפק בידו לעשות, אשה - אינה סיפק בידה לעשות ואינה יכולה לכוף לבעלה שיניח אותה לקיים מצות כיבוד אב ואם¹⁸?

לדעתו, מצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, וההוכחה לכך היא מ"שלוש השבועות". לאור זאת, הוא מקשה מדוע יכולה אשה לכוף בעלה לעלות עמה לארץ ישראל, הלוא "רשות בעלה עליה" (קדושין ל, ב), ואפילו במצווה חיובית כמו כיבוד אב ואם, אינה יכולה לכוף את בעלה?

הרב נתן פרידלאנד (כתבי רבי נתן פרידלאנד, ירושלים תשמ"מ, ח"א עמ' 240) דווח את דבריו.

1. דברי הרמב"ן בספר המצוות (מ"ע ד) ברורים - "אם כן היא מצות עשה לדורות, מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות". הרמב"ן גם מביא את הספרי - "ישיבת

16. הרב ש"ג מרל, שו"ת זכרון יעקב ח"ג, סיכום השיטות, סעיף יא, עמ' רה, ועוד.

17. כבוד הלבנון, גליון 12 (תרכ"ד), עמ' 80, בעניין מצות ישיבת הארץ ועלייה לארץ מחו"ל. דבריו הובאו בשו"ת ציץ אליעזר, ירושלים תשמ"ד, ח"ד מילואים ותיקונים לסימן עב, עמ' קצח, ונתפרסמו לאחרונה בספר תורת רבנו שמואל סלאנט, ירושלים תשנ"ח, ח"ג, סימן קלז, עמ' קלג-קלה.

18. תירוצו שם אינו שייך לנושא הנידון, ולכן לא הבאנו אותו.

ארץ ישראל שקולה כנגד המצוות", מבואר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא חיובית כמו שאר מצוות חיוביות.

2. ההוכחה משלוש השבועות אינה מובנת, כי רש"י פירש את השבועה שלא יעלו בחומה - "יחד ביד חזקה", אך כאשר ניתנה לנו רשות מהמלכות לעלות - חובה עלינו לעלות לארץ¹⁹.

ועוד, הרמב"ן אינו מזכיר ולא מתייחס לשלוש השבועות כלל. לא בספריו להלכה, ולא בחידושיו לש"ס או בפירושו לתורה או בכתביו, כנראה מכיוון שסובר שאינם להלכה²⁰.

3. ההוכחה מכיבוד אב ואם אינה מובנת. בכיבוד אב ואם אין חיוב על הבעל לכבד את הורי אשתו²¹, המצווה מוטלת רק עליה, ולכן היא אינה יכולה לכופף את בעלה. מה שאין כן במצות ישיבת ארץ ישראל, החיוב על שניהם הוא שווה, ולכן היא כופה את בעלה לעלות עמה לארץ (לא רק כדי לאפשר לה לקיים את המצווה, אלא מפני שהוא עצמו שייך במצווה זו).

הרב י' ליברמן (זכרון יעקב, ח"ג, סימן לז, עמ' צב), השתמש בשלוש השבועות בצורה חריפה יותר. להלן דבריו:

לרוב הפוסקים יישוב ארץ ישראל היא מצווה קיומית. ובאמת צריך בירור לומר שהיא חיובית. דאיך יתכן, הלוא הקב"ה הגלנו וגרשנו מארץ ישראל, ופיזרנו לארבע כנפות הארץ, והחריב מקדשו עירו וארצו, ואם כן איך יתכן שבכל זאת תהיה מצווה על כל אחד ואחד מישראל לשוב ולעלות ולישב בארץ ישראל, הלוא זה לכאורה נגד רצונו יתברך שמו, כעין גשמים שירדו בסוכה דהוי כשפך לו קיתון על פניו, וזה שב ובא? ו"ל דלכן על כלל ישראל כולו בודאי שאין חיוב, אדרבה מושבעין שלא יעלו בחומה, אבל ליחיד יש מצווה קיומית אם עולה ומתיישב בארץ הקודש.

תמהני, הוא מסתמך על שלוש השבועות ולדעתו השבועות נוהגות בימינו. זו אכן שיטתו של האדמו"ר מסאטמר בספרו ויואל משה, אך רוב גדולי האחרונים כמו

19. גם הציץ אליעזר (שו"ת חיד"ד סימן עב במילואים עמ' קצח) דחה כן אלא שכתב "שלא רק על ראייה זו הוא בנה את יסוד דבריו לומר שאינה מצווה חיובית". ראה הרב י"מ טוקצ'נסקי, עיר הקדש והמקדש, ירושלים תשכ"ט, ח"ג עמ' ד.

20. ראה נפש עדה בירורים בשלש השבועות, סימן ז "בירור דברי הרמב"ן".

21. אע"פ שנפסק בשו"ע (יו"ד סימן רמ, כד), שחייב אדם לכבד את חמיו (וחמותו), כבר פירש שם הש"ך (ס"ק כב) בשם הב"ח שהכוונה לכבדו כשאר זקנים מכובדים ולא ממש כמו כבוד אב ואם. הפתחי תשובה (שם ס"ק כ) הוכיח זאת ממה שאשה נשואה פטורה מכבוד אב ואם. הערת הרב יוסף יוסיפון.

האבני נזר והאור שמח פסקו כבר בימיהם, וכל שכן בימינו, שהשבועות אינן נוהגות²².

2. הרב יהושע אהרנברג

הרב י' אהרנברג (שר"ת דבר יהושע, ח"ב, אר"ח סימן עא, עמ' קפה) טען גם הוא שלדעת הרמב"ן מצוות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, מכיוון שלא נאמרה בתורה מצות עשה לדור בארץ ישראל, אלא (דברים יב, כח) "וירשתם אותה וישבתם בה". משמעות הפסוק באה ללמד, שרק לאחר שנכנסתם לארץ "וירשתם אותה - תשבו בה", כלומר, תתעכבו ולא תצאו ממנה. כי "וישבתם" משמעותו לשון עכבה, כמו (ויקרא כג, מב) "בסוכות תשבו", שפירש הרא"ש (בפרק לולב וערבה סימן ג) תתעכבו, וכמו (במדבר כ, א) "וישב העם בקדש" ועוד. לפיכך סובר הרמב"ן שאמנם זו מצווה שנאמרה לדורות לכל יחיד ויחיד, מכל מקום אינה מתקיימת אלא לאחר שיקיים האדם "וירשתם אותה". כלומר, שקבע דירתו בה - אז "וישבתם בה". המסקנה מהסבר זה היא, שאדם הדר בחו"ל לא חלה עליו מצוות ישיבה ארץ ישראל, כי הדבר דומה למצות ציצית שכל זמן שלא לבש טלית אינו מחויב בה. הוא סיים דבריו: "כנלע"ד להמליץ בעד יושבי חו"ל בזמן הזה, אלא שלא מצאתי לי חבר, ומסתימת הפוסקים לא משמע כן".

הסבר זה צע"ג. דברי הרמב"ן ברורים, שכתב: "מתחייב בה בה כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות" כמו שהוסבר לעיל. ועוד, הרמב"ן (במדבר לג, נג) כתב "על דעתי זו מצוות עשה". מבואר שלדעתו כתובה מצווה זו בתורה. ומדוע לומר ש"וישבתם לשון עכבה", ולא לשון ישיבה, כפשוטו?

3. בעל התיבות, הרב יעקב מליסא

בשם הרב יעקב לוברבוים מליסא (מחבר חוות דעת ונתיבות המשפט) הקשו²³: "אם נאמר שהעלייה לארץ ישראל בזמן הזה היא מצווה חיובית, למה לנו נדר או שבועה

22. לבירור סוגית שלש השבועות ראה להלן: נפש עדה, בירורים בשלש השבועות, עמ' 717 ואילך. ניתן להקשות עוד על דבריו, אדרבה מהזוגמה שהביא אנו למדים שיתכן שתהיה מצווה חיובית, כמו סוכה, שתיבטל אפשרות קיומה לזמן מסוים, כאשר ירדו גשמים, אך בהגדרתה עדיין היא מצווה חיובית. כך גם בקשר למצוות ישיבת ארץ ישראל, בזמן הגלות כשהקב"ה "שופך קיתון על פינר", ואומר 'אין רצוני שתקיימו עכשיו מצווה זו' עלינו להשאר בגלות, אך הגדרתה של המצווה לא השתנתה, וברגע שייפסקו גשמי הזעף הגלותיים עלינו לחזור לארץ ישראל, ולקיים מצווה חיובית זו.

23. המכתב התפרסם על ידי הרב משה בלוק, בהפוסק, גליון קמ' (כסלו תשי"ב), ובספר עמוד האש, השרף מבריסק תולדות חייו של המהר"ל דיסקין, ירושלים תשי"ד, עמ' קז, ובמשמרת חומותינו (של נטורי קרתא) גליון י"א (שבט תשס"ו) ועוד. הרב ד"ר צ' הרבני (קול תורה כג, ניסן אייר

לעלות (כמו שמצאנו בפוסקים, כדוגמא בשר"ת הראש כלל יב, ז), הלוא מושבעים ועומדים מהר סיני "וירשתם וישבתם", ואיך מהני התרה על שבועה לקיים המצווה?"

נראה לתרץ, שאכן מצאנו בדברי חז"ל שאדם נודר או נשבע לקיים מצווה ידועה למרות שהוא מושבע מהר סיני לעשותה, ונדרים אלו נקראים "נדרי מצווה". כך נאמר במסכת נדרים (ה, א): "מנין שנשבעין לקיים את המצווה?... הא קמשמע לן דשרי ליה לאיניש לזירוזי נפשיה"²⁴.

מסתבר שהסיבה שאדם ירצה לנדור או להישבע על כך, היתה משום שהעלייה לארץ בזמנם היתה מסוכנת. הקושי היה הן בנסיעה ביבשה והן בהפלגה בים. הנסיעה בדרכי היבשה בעגלות זוחלות, בדרכים עקלקלות ומסוכנות ארכה חודשים ולפעמים שנים. מי שהפליג באניה סכנתו לא היתה פחותה, ועלול היה למצוא עצמו בצרות רעות רבות - או שהותקף על ידי שודדים או שהאניה טבעה בים וכדומה. בנוסף, העלייה עלתה ממון רב והעולה היה צריך להוציא כספים רבים. כדי להוציא לפועל נסיעה כזאת היתה דרושה התאמצות יוצאת מן הכלל. הרב י"ל מימון (התור, שנה יד גליון ז', תרצ"ד, מאמר נדרי ארץ ישראל) שיער, שזו הסיבה שהיו רבים שנהגו לחייב את עצמם בנדור או בשבועה כדי לעלות לארץ ישראל לחזק את עצמם למרות הקשיים הרבים. לדעתו, מנהג זה יש לו מקור גם מהתורה, כי יעקב אבינו בהיותו בדרכו לחר"ל נדר (בראשית כח, כ-א): "אם יהיה אלוקים עמדי... ושבתי בשלום אל בית אבי" - "והשיבני" לא נאמר, אלא "ושבת", הוא בעצמו ישתדל לחזור לבית אבותיו. מכאן למדו ישראל לקשור את עצמם בנדור או שבועה על מנת לעלות לארץ ישראל, ולגור בה למרות הקשיים הרבים.

תש"ד, עמ' כא) הביע חשד באמיתות המכתב. הרב ש' וינגרטן (סיני לב, תשרי-חשוון תשי"ג) הוכיח במאמרו "זיוף ספרות" כי המכתב מזויף. הוא פרסם מאמר נוסף ברבעון "הספר", בקונטרס המרובע, קונטרס ד-ה-ו-ז, (ניסן תשט"ו - אלול תשט"ז), שבו הביא הוכחות נוספות. הרב אברהם וייס, בעתון "המחנה החרדי" (של חסידי בעלז) כתב שלשה מאמרים שבהם הוכיח כי מכתב זה ומכתבים נוספים שפירסם הרב משה בלוק בספרו דובב שפתי ישנים הם מזויפים. הראשון, "הזיופים שבספר דובב שפתי ישנים" גליון 494 (א' אלול תש"ן). השני, "על הזיופים שבספר דובב שפתי ישנים", גליון 573, (כ' אדר ב' תש"ב). השלישי, גליון 683 (ל' סיון תשנ"ד), "זיוף דעת הגדולים על מצות ישיבת ארץ ישראל". ראוי לציין כי תלמידי חכמים מפורסמים הניחו שהמכתב אמיתי. ראה למשל, הגר"ע יוסף, במאמרו "מצות יישוב ארץ ישראל", תושבע"פ יא (תשכ"ט) סעיף ו עמ' לט. למרות כל זאת התייחסתי כאן לעצם הטענה.

24. ודאי לשיטת הר"ן שם, ששבועה חלה על דבר מצווה לעניין בל יחל וחיוב מלקות, ורק מקרבן שבועה פטור. מכל מקום גם לשיטת הרמב"ן (הביאו קצות החושן סימן עג ס"ק ה'; גליון הש"ס נדרים ח, א) ששבועה כדי לקיים מצווה אינה חלה לא למלקות ולא לקרבן, י"ל שהשבועה מזרזת את האדם כי בגלל חומרתה אנשים נוהרים ומקפידים לקיימה. ראה עוד: הרב י' קנייבסקי, ברכת פרץ עה"ת, בני ברק תשל"ט, פרשת מטות עמ' טב.

את הקושיה "איך מהני התרה על שבועה לקיים המצווה?" תירץ הרשב"ש (ש"ת סימן א'²⁵), שהעלייה היא הכשר מצווה והמצווה היא הישיבה, ולכן נדרים או שבועות חלים לקיים או לבטל הכשר מצווה.

ג. שיטת הרמב"ם

1. ראיות שלדעת הרמב"ם ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית

הרב אהרן סולובייצ'יק²⁶ טען שבדברי הרמב"ן בספר המצוות (השמטות מ"ע ז) מוכח שלשיטת הרמב"ם מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית. הרמב"ן (שם) הוכיח מהפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר לג, נג) ומפסוקים נוספים, שמצות כיבוש ארץ ישראל וישיבתה היא מצות עשה. כשסיים את ראיותיו כתב: "הוראה שהיא מצווה לא יעוד והבטחה". במשפט זה רצה הרמב"ן לשלול פרשנות של ראשונים אחרים, הסוברים שפסוקים אלה אינם מצווה אלא "יעוד והבטחה". המשמעות של "יעוד והבטחה" היא דבר שאנו שואפים להתגשמותו, עניין אליו אנו מקוים, ובמילים אחרות - מצווה קיומית. לדעת הרב א' סולובייצ'יק, הרמב"ן כיוון בדבריו אלו לשיטת הרמב"ם. ומכל מקום גם לדעת הרמב"ם מצווה זו היא מצווה מדאורייתא ושקולה כנגד כל התורה כולה.

אף הרב שרגא פיבל פראנק²⁷ הסביר כן את הרמב"ם, אלא שהוא אמר כן מסברה. להלן דבריו:

ואף שהרמב"ם אינו מונה במנין המצוות מצווה זו של ישיבת ארץ ישראל... וסבירה ליה שאינו אלא הבטחה בעלמא, אפילו הכי גם הרמב"ם יודה, נהי דאינה מצווה חיובית... לא יצאה מכלל מצווה קיומית, כישיבת סוכה בכל ז' ימים בכל רגע ורגע, ומצות תפילין כל היום וכדומה הרבה מצוות, שהרי מפורש אמרו בתוספתא (פ"ה דע"ז) ובספרי (דברים יב, כט) שקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות²⁸.

25. ראה עוד בפרק "העלייה לארץ ישראל מצווה או הכשר מצווה", סימן ג'.

26. אור המזרח כרך יט (תש"ל), עמ' 106-114; תורה שבע"פ יב (תש"ל), "כופין לעלות", סעיף ז עמ' מג ובספרו פרח מטה אהרן, "בעניין מצות יישוב ארץ ישראל", עמ' 142.

27. תולדות זאב, מאמר "יישוב ארץ ישראל" סעיף כג, ח"ב עמ' עד.

28. בדומה הסביר ברמב"ם האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין (ספר פוקד עקרים, ורשה תרכ"ד, אגרת הקודש עמ' 56): "ואפילו תימא דאינה מצווה חיובית על כל אחד בזמן הזה... ולא כרמב"ן... עם כל זה ליכא דפליג דמעלה גדולה היא דירת ארץ ישראל גם בזמן הזה. וכן הרמב"ם שלא מנאה כמצווה חיובית מכל מקום קבע להלכה שבחי ישיבתה בפרק ה' מהלכות מלכים".

אחרונים נוספים (ראה להלן) הוכיחו זאת מדברי הרמב"ם (הלכות מלכים פ"ה ה"ב):

לעולם ידור אדם בארץ ישראל, ואפילו בעיר שרובה עכו"ם, ואל ידור בחו"ל
ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה
זרה, שנאמר (שמואל א' כו, יט) "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך
עבוד אלוהים אחרים..."

לכאורה, משמעות הגירסה "כל היוצא" היא - דווקא מי שדר בארץ ישראל ויצא
ממנה הוא כעובד עבודה זרה, אבל לא מי שנולד או דר בחו"ל! וקשה, מדוע שינה
הרמב"ם מלשון הברייתא בבבלי (כתובות קי, ב), ששם נאמר - "כל הדר", וגרס "כל
היוצא"?

הרב יצחק עטייה בספרו משרת משה (הלכות מלכים פ"ה ה"ב, ליוורנו תקפ"ג, עמ' צט, ב)
הסביר, שכיוון שהלימוד בגמרא הוא מדוד שדר בארץ ישראל והוכרח לברוח לחו"ל,
"דיו לבוא מן הדין להיות כנידון, ומוכרחים אנו לומר דכוונת הש"ס דנקט כל הדר
בחו"ל כהאי גוונא איירי, ולא בכל גוונא, והראיה שהביא מדוד תוכיח". בספרו זכות
אבות (על מסכת אבות, ליוורנו תקפ"ד, פ"ד עמ' קכא) הוסיף הרב עטייה, שלשון חז"ל
"לעולם ידור" באה ללמד, שרק מי שהיה דר בארץ ישראל מתחילה מתחייב בחיוב
זה "לעולם" - כל ימי חייו, ורק אדם זה, אם עקר דירתו ויצא לחו"ל דומה כמי שאין
לו אלוהים. והוסיף עוד: הסבר זה מוכרח "כדי ללמד זכות על כמה רבנים וגאוני עולם
וחסידי עליון, שהיו דרים מתחילה בחו"ל ונשארו שם כל ימי חייהם. ואמאי לא
חששו... שדומה כמי שאין לו אלוהים? אלא... משום... דמשמע להו בכוונת דברי הש"ס
הכין".

קדם לו בהסבר זה המהריט"ץ (שר"ת, דפוס וינציה תנ"ד, ח"א סימן פה, עמ' עח, ב)²⁹.
לדעתו, בכוונה שינה הרמב"ם את לשון הגמרא, בכדי להפך בזכות הדרים בחו"ל:

29. הרב ברזלי יעבץ (בספר לשון ערומים, איזמיר תקי"ז, דרוש ג עמ' ח) הביא את דבריו, דן בהם
והסכים איתם. הרב שלמה בן עזרא (יד שלמה, שאלוניקי 1826, דרוש ה עמ' עה) ניסח את דבריו
- "דברי חז"ל נאמרו רק על מי שארץ מולדתו בארץ ישראל, אבל עדת ישראל החיים בחו"ל, כיוון
ששם היא ארץ מולדתם, אינם בכלל עובדי עבודה זרה". הוא הסיק מסקנה נוספת בדעת
מהריט"ץ - "מי שבא מחו"ל לארץ ישראל וצר לו המקום (בארץ ישראל), לא רביע עליה איסור
לצאת מארץ ישראל לחו"ל, אלא דווקא מי שהיתה דירתו הוא ואבותיו בארץ ישראל". מסקנה זו
תמוהה, כי מהריט"ץ חי בצפת ורצה ללמד זכות על יושבי חו"ל, אבל ודאי לדעתו מי שעולה
לארץ ישראל ודר בה מתחייב בכל החיובים, כמו מי שנולד בארץ ישראל. האדמו"ר ר' שלום דב
(מהרש"ב, האדמו"ר החמישי לבית חב"ד, אגרות הקודש, ניו יורק תשמ"ז, ח"ד אגרת תתקנ,
סעיף י, עמ' תתקצ), הבין שדברי המהריט"ץ נאמרו בשיטת הרמב"ן - "וגם למאן דאמר דישיבת
ארץ ישראל היא מצות עשה מהתורה, אין לומר דכשאינו עולה עושה עבירה ח"ו, כי אינו מצות
עשה שהזמן גרמא, רק כשעולה מקיים מצות עשה". ודבריו צריכים עיון גדול, כיוון שדברי
המהריט"ץ נאמרו בדעת הרמב"ם בלבד, וברמב"ן מפורש (כנ"ל) - "מתחייב בו כל יחיד ממנו"!

...דלא ניחא ליה למרייהו דנימא שכל הדרימ בחו"ל כמי שאין לו אלוך, לכן כתב שכוונת הגמרא... דלא בעי למימר, אם דרו מעולם אבותיו ואבות אבותיו מיום היותם... על אדמת הקודש, וגירשום לחו"ל... מה בידו לעשות? ולא נאמר על זה "אל ידור בחו"ל", שאם כן, מה תהא על ישראל ועל רבנן קדישין הדרימ בחו"ל? אלא ודאי מה דקאמר "אל ידור" רצונו לומר אל יצא לדור בחו"ל... והשתא ניחא, שלא מצינו שום פוסק שאוסר לדור בחו"ל, אלא דווקא לצאת לחו"ל אסור, אבל אם היו מעולם דרים אבותיו בחו"ל אינו אסור... ואם דברים כפשטן - מאי דקאמר בברייתא "ואל ידור בחו"ל" - שרצונו שאסור לשכון, אם כן הרי אסור לשכון בחו"ל, אלא ודאי "אל ידור" - רצונו לומר אל יבוא לדור, לאפוקי שאם יבוא לסחורה או לדברים שהזכירו בגמרא שרי. כנלע"ד בהבנת הרמב"ם, והוא נכון...

וזה דייק [הרמב"ם] ממאי דאמרינן התם (כתובות קי, ב) בסיפא [דברייתא] וכן בדוד הוא אומר: 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה'...' משמע שכוונתם מה שאמרו "אל ידור" - רצונו לומר אל יצא מהארץ לדור בחו"ל, דוגמת דוד המלך שגרשוהו מארץ ישראל והוציאוהו לחו"ל³⁰.

בספר פחד יצחק³¹ הקשה עליו - "הרי דוד המלך אנוס היה דכתיב 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה'', וממנו מייתי הש"ס ראייה, אלמא דאפילו באונס נאמר עליו (על הדר בחו"ל) 'דומה כמי שאין לו אלוך', ואדרבא, י"ל דלזה נתכוון התנא באומרו תיבת "כל" (כל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוך) לרבות אפילו באונס!"

השדי חמד (כללים, מערכת כף כלל עח)³² טען כנגד המהריט"ץ - "והוא דוחק" כי "היה לו לרבינו (הרמב"ם) להביא הדברים בלשון שנאמרו בגמרא, ולפרש מה שנראה לו בכוונתם. ובכמה מקומות מצינו שכותבים המפרשים, שדרך הרמב"ם לתפוס לשון הגמרא ואינו מבאר מה שצריך לבארו, שסומך... שנפרש בלשונינו".

ר' צבי גלאט ה"ד (מעפר קומי, עמ' צד) הוסיף, שאם הרמב"ם שינה את הלשון כדי להפך בזכות הדרימ בחו"ל, היה נראה יותר שישנה את שני החלקים של הברייתא

30. הסברים נוספים מסברא ברמב"ם ראה: פאת השולחן, הלכות ארץ ישראל סימן א' סעיף א ס"ק ה, עמ' ז; הרב י' אלגאזי, ספר שמע יעקב, פרשת חיי שרה עמ' כג, ב; הרב מ' טולדאנו, ספר מלאכת הקדש, ליוורנו תקס"ג, ויקרא פרשת בהר, דף קמט ד"ה להיות לכם לאלוקים.

31. הרב יצחק קוריאט, [רב בסיטואן שבמרוקו, עלה לירושלים], בתוך ספר מעשה רק"ם על מסכת קידושין, פיסא תקס"ו, דף לא, ב, עמ' כה ד"ה וראיתי למוהריט"ץ. הוא הסביר, שהרמב"ם שינה וכתב "כל היוצא" מפני - "דכוונתו לומר, דמשעת יציאה עצמה דומה כמי שאין לו אלוך. דהכי משמע מקרא, ד'כי גרשוני' וכו', דמשעת גירושין ויציאה מארץ ישראל משמע, ולא דווקא עד שיקבע דירתו בחו"ל. ואע"ג דבגמרא אמרו כל הדר, דמשמע עד שיקבע דירתו - [י"ל], היינו אפילו יצא ברשות כגון ללמוד תורה ולישא אשה".

32. הרב חזקיה מדיני, מהדורת בית הסופר, בני ברק תשכ"ז, ח"ג עמ' 255 (דף קכח, א).

ויכתוב: "לעולם ידור אדם בארץ ישראל ואל יצא לדור בחו"ל, כי היוצא לחו"ל כאילו עובד עבודה זרה", ואם הרמב"ם רצה לשנות רק חלק אחד, היה צריך לשנות את הלשון בגוף האיסור ולא בנימוק, ולכתוב "לעולם ידור וכו' ואל יצא לדור בחו"ל", ולא נצטרך להבין מתוך הנימוק לאיסור שאין הכוונה באיסור כפשוטה אלא יש להוסיף ולשנות בו.

הרב י"ז מינצברג (ספר יישוב ארץ ישראל, סימן א עמ' לד) טען שדיוק המהריט"ץ ברמב"ם (ששינה מלשון הגמרא וכתב "לא יצא") אינו דיוק, שהרי גם ברמב"ן הלשון היא "לא יצא" ועליו בודאי אין לומר ששינה את הלשון כהסבר המהריט"ץ, שהלוא פסק שהיא מצות עשה בזמן הזה - "ומתחייב כל יחיד ממנו [לעלות] בזמן הגלות"! על כרחך שגירסתם בגמרא היתה כן.

לעומת ההסברים שנאמרו לעיל, שיסודם בסברות, כתב הרב רחמים יצחק פלאגי בספר אבות הראש³³ כי דברי הרמב"ם מקורם באבות דרבי נתן (פרק כו), בספרא פרשת בהר (פרשה ה, כה, ד ד"ה לתת לכם) ובתוספתא דעבודה זרה (פ"ה ה"ב). הגירסה בכל המקורות הללו היא - "כל היוצא". השדי חמד (שם) הוסיף, שגירסה זו מצוייה גם בילקוט שמעוני (תורה, רמז תרסו). בספר אבות הראש, הסביר שלאור כל המקורות הנ"ל בחר הרמב"ם להביא את הגירסה "כל היוצא" בניגוד לגירסה בגמרא, בגלל כללי הפסיקה שהנחו אותו ביד החזקה³⁴, והביא את דברי הרב בעל תומת ישירים (שו"ת, סימן קע) שכתב: "דרך רמב"ם לפסוק היפך שיטת הגמרא, היכא שהספרא או ספרי מוכיחים היפך שיטת הגמרא"³⁵. ועל פי זה, כל שכן שיפסוק כך בנידון דידן, שהספרא, התוספתא וברייתא דאבות דרבי נתן כולם גורסים "כל היוצא", וסמי חדא מקמיה תלת.

33. הרב רחמים יצחק פלאגי, אבות הראש על אבות דרבי נתן, פרק כו, איזמיר תרכ"ב, ח"ב עמ' יט, ב. דבריו הובאו בשדי חמד, לעיל הערה 32.

34. וכך כתב המלבי"ם (התורה והמצווה על הספרא, ויקרא כה, ד, פרשה ה, ד"ה לתת לכם): "והרמב"ם (הלכות מלכים פ"ה ה"ב) כתב היוצא מארץ ישראל לחו"ל, כגירסת הספרא".

35. דבריו הובאו בכנסת הגדולה, בכללי הפוסקים, חלק או"ח סימן כה.

אחרוני זמננו³⁶ הביאו דיוקים נוספים מדברי הרמב"ם, שמהם משמע כי הוא סובר שישבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית. וכך כתב הרמב"ם בהלכות מלכים פ"ה:

הלכה ז: ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים...

הלכה ט: אסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אישה או להציל מן הגויים, ויחזור לארץ. וכן יוצא הוא לסחורה אבל לשכון בחוצה לארץ - אסור... ואף על פי שמותר לצאת, אינה מידת חסידות, שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו [ו]מפני צרה גדולה יצאו, ונתחייבו כלייה למקום.

הלכה יא: אמרו חכמים כל השוכן בארץ ישראל עוונותיו מחולין שנאמר (ישעיהו לג, כד): "ובל יאמר שָׁכֵן חליתי העם היושב בה נשוא עוון". אפילו הלך ארבע אמות - זוכה לחיי העולם הבא...

על דברי הרמב"ם יש להקשות:

א. מדוע לא כתב "מצות עשה לישוב בארץ ישראל ואסור לשכון בחו"ל"? או אסור לשכון (לדור) בחו"ל?

ב. מדוע לא הקדים את חיוב הישיבה בארץ ישראל אלא התחיל באיסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל שמשמעותו, שאדם הנמצא בארץ ישראל אסור לו לצאת לחו"ל, אבל אדם שגר בחו"ל אין עליו איסור לגור שם, כמו שכתב בהלכה ז' - "ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים"?

ג. מדוע בהלכה ט' הביא דוגמא מאיסור היציאה מארץ ישראל בלבד ולא מהדר בחו"ל?

אלא מכל הנ"ל נראה כי לדעת הרמב"ם אין מצווה חיובית לדור בארץ ישראל, אלא הדר בארץ ישראל מקיים מצווה, ואז אסור לו לצאת ממנה. לכן בהלכותיו התחיל באיסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל (ה"ט) והביא (שם) רק את מעשה מחלון וכליון, העוסק ביציאה מארץ ישראל, וכתב רק שאינה מידת חסידות לצאת לחו"ל אפילו בזמן הרעב.

מסיבה זו גם בחר את הגירסה מתורת כהנים (בהר ה, ד) וגרס בהלכה יב - "שכל היוצא [מארץ ישראל] לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה", וכדלעיל.

36. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סימן עב סעיף ז, עמ' קלו; הרב י' לעוונבערג, ספר אמרי חן, ליקוואוד תש"ן, רמב"ם הלכות מלכים, עמ' סט-ע, ועוד. באמרי חן, שם, הביא הגדרה חריפה בשם הגר"ז סאלאבייצ'יק, שהרמב"ם סובר שגדר ישיבת ארץ ישראל היא כמו בית סוהר, הנכנס לשם אינו יכול לצאת. קשה להאמין שיצאו הדברים מפי הגר"ז, לומר על ארץ ישראל שהיא בית סוהר, ואפילו בלשון משל, שהרי ארץ ישראל נקראת בית חיינו ("רחם על ציון כי היא בית חיינו" - ברכות שאחרי ההפטרה)!

ולכן כתב בהלכה ז': "ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים" - כי רק על ארץ מצרים נאמר איסור על עצם הישיבה והדירה, ובכך היא שונה משאר ארצות חו"ל שמותר לישראל לדור בהם.

העולה מהסבר זה - אין איסור לשכון (=לדור) בחו"ל, אבל יהודי שנמצא בארץ ישראל אסור לו לצאת ממנה.

2. ראיות שלדעת הרמב"ם ישיבת ארץ ישראל היא מצווה חיובית

הבנה זו שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, נתקבלה אצל חלק מלומדי התורה שבדורות האחרונים באופן מוחלט עד כדי כך שברמב"ם מהדורת פרנקל (במדור "מקורות וציונים"³⁷ שמטרתו להשלים את ציון מקורות הרמב"ם מדברי חז"ל ומדברי הרמב"ם עצמו במקומות אחרים ועוד), מובא כדבר מובן מאליו שזו שיטת הרמב"ם. מוסבר שם שדברי הרמב"ם "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם" (שם פ"ה ה"ט) - כוונתם "שיש פוסקים דהאיסור הוא לצאת לחו"ל, אבל ליושבי חו"ל אין איסור במה שאין עולים לארץ ישראל, ועיין לשון רבנו ריש הלכה זו ("ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים")."

לענ"ד אין זו כוונת הרמב"ם מכיוון שיש קשיים בהסבר זה, ואלו הם:

א. גם אם נאמר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, הרי הרמב"ם כן הגדיר מצוות קיומיות כמצווה (עיין הלכות ברכות פ"א ה"ב), ומנה אותן כמצוות עשה, כמו מצות ציצית (מ"ע יד) מזוזה (מ"ע טו) ומעקה (מ"ע קפד)³⁸. אם כן, מדוע לא מנה את מצות ישיבת ארץ ישראל בספר המצוות?

ב. אמנם בהלכות מלכים הדגש בלשון הוא על "היוצא" כנאמר לעיל, אבל הרמב"ם פתח את דבריו "לעולם ידור אדם בארץ ישראל... ואל ידור בחו"ל". לכן אין ה"כאילו עובד עבודה זרה" תלוי ביציאה מארץ ישראל כפי שאפשר לטעות בלשונו, כי בכך לא משתנה עצם הדין.

37. ראה עוד שהפנה שם לספר המפתח, עמ' תקס' שכותרתו: "ליושבי ארץ ישראל אסור לצאת לחו"ל, אבל ליושבי חו"ל אין איסור במה שלא עולים לארץ ישראל". והתבססו על המקורות שהובאו בסעיף ג.

38. היה אפשר לחלק בין המצוות הללו למצות ישיבת ארץ ישראל, ולומר שמצוות ציצית, מזוזה ומעקה אינן מצוות קיומיות, אלא מי שיש לו בית חייב במזוזה ומעקה, ומי ששובש בגד של ארבע כנפות חייב בציצית, אבל אדם שדר בחו"ל אינו חייב לעלות לארץ ישראל, אלא שאם עלה מקיים מצווה לשיטה זו. אך האחרונים (אגרות משה, אהע"ז סימן קב; אבני נזר, יו"ד סימן תנד בסופו, ולדינא ס"ק ד ועוד) השוו בין מצות ישיבת ארץ ישראל לציצית.

כמו כן מבואר ברמב"ם (הלכות אישות פ"ג ה"ט) שהבעל כופה את אשתו לעלות לארץ ישראל, ואפילו ממקום שרובו ישראל, למקום שרובו עכו"ם. לכן מוכח שאין היציאה לחו"ל גורמת אלא הדירה בארץ ישראל³⁹.

ג. את הראיות מדקדוק לשון הרמב"ם יש לדחות, שכן גדולי הפוסקים כתבו⁴⁰ ש"הרמב"ם דרכו לתפוס לשון התלמוד", לכן אין מהלשון "כל היוצא" הוכחה - כי "דרכו לתפוס לשון התלמוד". כל ההלכות המובאות בהלכות מלכים פ"ה הן לשון חז"ל בבבלי, כשהנוסח שם הוא "לא יצא" (ראה בכסף משנה שם). כדוגמא, הלכה ט' מקורה במסכת עבודה זרה (יג, א) ובמסכת בבא בתרא (צא, א). במסכת בבא בתרא נאמר: "אין יוצאין מארץ לחו"ל אלא אם כן עמדו סאתיים בסלע... אלימלך מחלון וכליון גדולי הדור היו, ומפני מה נענשו? מפני שיצאו מארץ לחוצה לארץ". מסיבה זו נקט הרמב"ם בלשונו "כל היוצא".

נראה שהסיבה שחז"ל נקטו בלשונם "כל היוצא", היא כיוון שדיברו וניסחו את דבריהם לפי המציאות בזמנם (זמן המשנה), במצב הטבעי - כשישראל נמצאים בארץ ישראל⁴¹. לפיכך, הגירסה המצויה באבות דרבי נתן, בספרא ובתוספתא והמביאה ראייה מדוד המלך - "כל היוצא" מארץ ישראל לחו"ל, מדברת על המצב התקין כפי שהיה בימי דוד, כשרוב ישראל היו בארץ ישראל, וממילא אדם שגר בחו"ל יצא מארץ ישראל לחו"ל.

זאת ועוד, בהשוואה בין הגירסה בבבלי ("כל הדר") לבין הגירסה באבות דרבי נתן, בתוספתא ובספרא ("כל היוצא"), מצאנו הבדל עקרוני. אבות דרבי נתן, התוספתא והספרא (שנכתבו בארץ ישראל) דנים מנקודת מוצא של אדם הנמצא בארץ ישראל. לכן הנוסח בהם הוא: "ישרה אדם בארץ ישראל" או "כל היושב בארץ ישראל", והניגוד לכך - "היוצא חוצה לארץ". לעומתם הבבלי (שנכתב בבבל) דן מנקודת מוצא של אדם היושב בחו"ל, ולכן הנוסח הוא "לעולם ידור האדם בארץ ישראל... ואל ידור בחוצה לארץ". מסיבה זו בבבלי מצאנו תוספת וניגוד כפול (שלא נמצא בתוספתא ובספרי) - "שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוך, וכל הדר בחו"ל - דומה כמי שאין לו אלוך".

39. הרב אשר פויכטוונגר, אשר למלך, הלכות מלכים פ"ה ה"ב, ירושלים תש"ן, ח"ד עמ' קעו.

40. שדי חמד, מהדורת בית הסופר בני ברק, ח"ו (אסיפת דינים א-ב), כללי הפוסקים סימן ה, עמ' 65.

41. ועוד, למרות שבימי חז"ל לא היו רוב ישראל בארץ ישראל, כי כבר בתחילת ימי בית שני היו ישראל מפוזרים בשבע ועשרים ומאה מדינה, ולאחר חורבן בית שני ומרד בר כוכבא הורע עוד יותר המצב, מכל מקום חז"ל במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה והאגדה התייחסו לפי המצב בארץ ישראל מפני שיושבי הארץ הם העיקר. ראה: הוריות ג, א - "הנך [שבארץ ישראל] הוא דאיכרי קהל אבל הנך [שבחו"ל] לא איכרי קהל".

לפי הסבר זה, האבות דרבי נתן, התוספתא והספרא נקטו "כל היוצא" כיוון שדיברו במצב שרוב ישראל נמצאים בארץ ישראל, ממילא אדם שגר בחו"ל קרוב לודאי שהוא יצא מארץ ישראל לחו"ל. הדבר מדויק בתוספתא (שם) - "דרש דוד ואמר: כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ, כאילו עובד עבודה זרה שנאמר (ירמיהו לב, מא) 'ונטעתים בארץ הזאת באמת בכל לבי ובכל נפשי'". מבואר, שבימי דוד (בתקופת שאול) היו רוב ישראל נטועים בארץ ישראל, ולכן אדם שגר בחו"ל, יצא מארץ ישראל לשם.

ד. דברי הרמב"ם בהלכה ז: "ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים... ואלכסנדריה בכלל האיסור", באו ללמד כי הלאו שלא לדור במצרים נאמר על ארץ מצרים בלבד ולא על שאר ארצות. כוונתו, שישראל הדר בארץ מצרים עובר באיסור הלאו ובשאר ארצות לא קיים לאו זה. לכן, אין לדייק מהלכה זו שאין חיוב לדור בארץ ישראל, כי הלכה זו דנה ביחס בין ארץ מצרים לשאר ארצות רק מבחינת הלאו של איסור הדירה במצרים. [על היחס בין מצות הישיבה בארץ ישראל לישיבה בשאר ארצות דן הרמב"ם בהלכה ט והלכה יב, וכתב שם במפורש: "אסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לעולם" (ה"ט)⁴²].

מכל הנ"ל יוצא למסקנה, שאין מקום לדייק מהגירסה המצויה באבות דרבי נתן, בתוספתא ובספרא "היוצא מארץ ישראל לחו"ל" שרק מי שדר בארץ ישראל ויצא ממנה הוא כעובד עבודה זרה, אבל מי שנולד או דר בחו"ל אינו כעובד עבודה זרה, ובמילים אחרות שזו מצווה קיומית⁴³, ואין קביעה זו הכרחית. כמו כן אין לדייק כן מן הרמב"ם, שאף הוא נקט לשון חז"ל.

42. ראה עוד, מעפר קומי, עמ' צ הערה 4. הרב יוסף יוסיפון הקשה: הרמב"ם נקט לשון "ומותר לשכון בכל העולם" ואילו היה עובר בכל שעה על ביטול עשה לא היה כתוב "ומותר"? מאידך, במסכת שבת ג, א תור"ה בבא דרישא, מצאנו שהתוספות ישנים תירצו "מכל מקום לאיסור שבת פטור ומותר". כלומר שהלשון מתייחסת לאיסור מסוים בלבד. אלא שתירוץ התוספות אינו מספיק לספר הלכה כמו הרמב"ם, שבא ללמד הלכה ברורה ופסוקה, שהרי אם בכל זאת הדבר אסור מדוע כתב הרמב"ם מותר!

43. סיוע לדברי מצאתי בהמשך התוספתא. לאחר הפתיחה "ישרה אדם בארץ ישראל... ולא בחו"ל..." ההמשך הוא: "לא יצא אדם בחוצה לארץ, אלא אם כן הולכין חיטין סאתיים בסלע. אמר רבי שמעון: במה דברים אמורים, בזמן שאין מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח אפילו סאה בסלע לא יצא. וכן היה רבי שמעון אומר: אלימלך היה מגדולי הדור... ועל שיצא לחוצה לארץ מת הוא ובניו ברעב". הדיון בתוספתא, האם מותר לצאת בזמן רעב מארץ ישראל לחו"ל, ומהי ההגדרה ההלכתית של רעב. לכן המונח הוא "לא יצא". אין בתוספתא התייחסות כלל לאנשי חו"ל אלא רק ליושבים בארץ ישראל. לפיכך אין ללמוד מהמילים "לא יצא" את המונח ההלכתי "מצווה קיומית", וכך גם ביחס להמשך דברי התוספתא שהובאו לעיל.

ד. שיטת הריטב"א

הריטב"א במסכת יומא (לח, א ד"ה לאסכנדריא) כתב:

ומיהו תמיהא מילתא, על מה סמכו העולם לגור בזמן הזה במצרים, כגון הרמב"ם ז"ל וכמה גדולים אחרים? ויש אומרים (סמ"ג ל"ת רכז) שאותן עיירות כבר נתבלבלו ונחרבו, ואלו עיירות אחרות הן שנתיישבו אחר כן. וה"ר אליעזר ממייץ (יראים השלם סימן שט) תירץ שלא אסר הכתוב אלא להולך בדרך ההוא שמארץ ישראל [דרך] המדבר... והנכון יותר, שאין האיסור ההוא אלא בזמן שישראל שרויין על אדמתם, אבל בזמן הזה שנגזר עלינו להיות נדחים בכל קצוי הארץ, כל חוצה לארץ אחד הוא, ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מן הארץ לחוצה לארץ.

האבני נזר⁴⁴ דקדק בדבריו וכתב: "ומדקדוק דבריו נראה דאין חיוב בזמן הזה לעלות, רק על יושבי ארץ ישראל החיוב שלא לצאת ממנה". כוונתו לסיום דברי הריטב"א - "ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מן הארץ לחוצה לארץ". ואינו מובן, הלא כל דבריו עוסקים באיסור היציאה למצרים, ומדוע סיים את דבריו באיסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל? לפיכך המסקנה מדבריו היא שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית.

האחרונים טענו כנגדו, שדבריו אינם מוכרחים:

1. הריטב"א דן בדבריו רק על האיסור לגור במצרים ולא התייחס כלל למצות ישיבת ארץ ישראל, ולכן אין לדייק מדבריו כאן על שיטתו ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל. הוא התקשה בשאלה, על מה סמכו גדולי ישראל (כגון הרמב"ם) שהתירו לדור במצרים, והביא את שיטת היראים (ר"א ממייץ) שהאיסור הוא דווקא על הדרך "ההולך בדרך זה" - מארץ ישראל למצרים. לדעתו ("הנכון יותר"), איסור הדירה במצרים נאמר

44. הובא לעיל בתחילת הפרק. בספר ויואל משה (עמ' רס) הוסיף, שמהריטב"א יוצא שבגלל גזירת הגלות בטל גם האיסור שלא לשוב למצרים, והעיר שבראשונים האחרים לא משמע כן כי לדעתם אין קשר בין גזירת הגלות המפורשת בתורה לאיסור לדור במצרים. הסבר דומה לריטב"א נמצא בפירוש רבינו מיוחס (דברים יז, טז) על הפסוק בפרשת המלך "ולא ישיב את העם מצרימה": "למדנו שאסור ללכת אפילו לסחורה אבל בזמן הזה מותר שנאמר (דברים כח, טח) "והשיבך ה' מצרים [באוניות]". רס"ג הסביר פסוק זה (דברים כח, טד): "והשיבך ה' למצב (של עבדות ושיעבוד) שהיית בו במצרים באניות, לאותו המצב שאמרתי לך לא תוסיף לראותו לעולם ותעמדו שם למכירה לאויבכם". כלומר, אין הפסוק מדבר על מצרים, אלא בא להזהיר את ישראל מפני כל הגלויות, ונקט מצרים כדוגמא בלבד כי הוא שורש כל הגלויות, שהרי למעשה גלו צפונה. הרב מ' כשר (תורה שלמה בשלח, מילואים, עמ' רפג) הביא שיטה דומה בשם מהרש"ל, בספר עמודי שלמה על הסמ"ג, ל"ת רכז, הכותב שהתורה לא הזהירה אלא "בעת שהיו ישראל בנים של מקום והקב"ה רצה שיהיו לו עבדים ולא עבדים למצרים, אבל האידנא בלאו הכי אנו בגלות לא קפיד קרא עד שיקבץ אותם - מארבע כנפות הארץ". ראה עוד, ברור הלכה, סוכה נא, ב, איסור הישיבה במצרים, עמ' קלט סעיף ג. דיון נוסף בדברי האבני נזר ראה עוד בספר אמרי חן עמ' סט.

רק כש"ישראל שרויין על אדמתם". בזמן כזה אסור לגור במצרים בכל עניין, אפילו כשהודי מגיע לשם מחו"ל ולא מארץ ישראל. בנוסף כתב, שבזמן שישראל מפוזרים בחו"ל אין איסור לדור במצרים יותר משאר חו"ל מכיוון שנגזר עלינו להיות מפוזרים בין האומות. לכן, אם אדם מוכרח לצאת לחו"ל יוכל לדור אפילו במצרים, וגם כשמסלול הליכתו הוא "בדרך הזה" - אין איסור ביציאתו. אם כן אין לריטב"א כוונה לומר שאין חיוב לעלות מחו"ל לארץ ישראל⁴⁵.

2. לענ"ד, המילה "חוץ לארץ" הנזכרת בריטב"א כוונתה למצרים. כמו כן המשפט "ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מהארץ (ארץ ישראל) לחו"ל", שממנו דייק ובנה האבני נזר את דבריו, מתייחס לשאלה, על מה שמכו גדולי עולם כמו הרמב"ם לדור במצרים. תשובת הריטב"א היא, שהרמב"ם (שעלה לארץ ישראל תחת סכנה ונאלץ לרדת ולגור במצרים) היה אנוס, ולא יצא מארץ ישראל לחו"ל (מצרים) מדעתו. ונראה, שהריטב"א השתמש בביטוי "לחוצה לארץ" מכיוון שבמשפט הקודם כתב "כל חוצה לארץ אחת היא".

ולמעשה, טען הרב מ' זק"ש⁴⁶ שדברי הריטב"א אינם מעשיים בימינו. דבריו נאמרו בזמן "שנגזר עלינו להיות נידחים בחו"ל", אבל בימינו שזכינו לקיבוץ גלויות והקמת מדינת ישראל בריבונות ישראל, אדם שיכול לעלות לארץ ישראל, חייב לעלות גם לדעת הריטב"א.

הריטב"א מתייחס לעלייה מחו"ל לארץ ישראל ולמצות יישוב ארץ ישראל במקומות נוספים:

בחידושיו למסכת כתובות (קי, ב ד"ה הכל מעלין) [ובשיטה מקובצת, שם] פירש את המשנה "הכל מעלין לארץ ישראל" - "פירוש, ואפילו לאחר החורבן, דאכתי איכא חיבת הארץ וכדאיתא בגמרא. ומיהו שמעתי מרבינו דדווקא שיש שם יישוב ארץ ישראל, ושאין סכנה בדרכים, ושאינו צריך לעבור ים שהוא בחזקת סכנה". מבואר שסובר כי דין "הכל מעלין לארץ ישראל" נוהג בימינו.

מקור נוסף הם דבריו במסכת ראש השנה (לב, ב) שם דן הוא באריכות בשיטת הרי"ף, הסובר שאין מתירין שבות במקום מצווה. אחת הקושיות שהקשו על הרי"ף היתה "ומה שאמרו בלוקח קרקע בארץ ישראל שכותבין עליו אונו אפילו בשבת על ידי גוי, אע"פ [ש]הכתיבה מלאכה, שאני יישוב ארץ ישראל שאינה מצווה לשעתה אלא קיימת לעולם, והיא תועלת לכל ישראל, שלא תשתקע ארץ קדושה ביד ערלים,

45. הרב ל"ז מינצברג, קונטרס יישוב ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, סימן א עמ' לד; מעפר קומי, עמ' צב; הרב ב' זילבר, (מקור הלכה, הלכות שבת, עמ' 176 בסופו) כתב: ובריטב"א "אדרבא מוכח שם להדיא להיפך".

46. איגרות מרדכי, ירושלים תשנ"ד, אגרת טז סעיף ד, עמ' תמו.

וכמו שחששו לזה בהרבה מקומות כדאיתא בגיטין (ה, ב). משמע שסובר שמצות ישיבת ארץ ישראל נובעת מקדושתה.

לביאור נוסף בשיטת הריטב"א במצות ישיבת ארץ ישראל עיין בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - שיטות ראשונים נוספות" (סעיף ז). מכל מקום המקורות המצויים בידינו אינם מספיקים כדי לקבוע בודאות מהי שיטת הריטב"א. ואף על פי שהאבני נזר הסתמך על דיוק בדברי הריטב"א. אדרבה, מהמקורות החלקיים משמע כי לדעת הריטב"א מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה. בנוסף, בית המדרש של רבותיו כמו הרמב"ן, הרא"ה, הרשב"א, קבעו להלכה כי מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה חיובית, ומסתבר כי זו גם דעתו.

ה. שיטות ראשונים נוספות

1. שיטת רש"י

בספר משרת משה (הלכות מלכים פ"ה ה"ב, ליוורנו תקפ"ג, עמ' צט, ב) ובספר אבות הראש (ח"ב, אדר"נ פכ"ו, דף יט, ב) טענו כי גם רש"י סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית. בשיטה מקובצת לכתובות (ק, ב ד"ה וכל הדר) הובא פירוש בשם רש"י במהדורא קמא "וכל הדר בחוצה לארץ - שיוצא מארץ ישראל לחוצה לארץ". כן הוא בפירוש רש"י (ויקרא כה, לח) "שכל הדר בארץ ישראל אני לו לאלקים, וכל היוצא ממנה כעובד עבודה זרה". כך גם על הפסוק (שמואל א' כו, יט) "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלוהים אחרים" פירש רש"י: "היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה".

מאיך, מרש"י על פרשת לך לך (בראשית יז, ח) משמע אחרת. שם פירש: "ושם אהיה לכם לאלוקים, אבל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוך"⁴⁷.

יש להעיר שההוכחה שהובאה לעיל מהשיטה מקובצת אינה מוכרחת, מכיוון שדבריו בשיטה מקובצת הם ממהדורה קמא, ובפירוש רש"י למסכת כתובות אין הם נמצאים. לכן, אין בידינו מקורות מספיקים לקבוע מהי שיטת רש"י.

2. שיטת רבנו חיים כהן

רבנו חיים כתב בתוספות (כתובות ק, ב):

דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליהזר בהם ולעמוד עליהם.

47. ראה הגר"ד סולוביצ'ק, חמש דרשות, עמ' 90-91.

ההסבר המקובל הוא, שרבנו חיים סובר שאין מצווה בזמן הזה לדור בארץ ישראל.

הרב אהרון סולובייצ'יק חידש⁴⁸ כי לשיטת רבנו חיים מצות העלייה לארץ מורכבת משתי מצוות: מצווה חיובית לעלות כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ, ומצווה זו אכן בטלה כאשר אין אפשרות לקיים המצוות התלויות בארץ; ומצווה של "והורשתם", שהיא מצווה קיומית אבל לא חיובית, ולכן אין הבעל יכול לכופף את אשתו לעלות לארץ כשיש סכנה בדרכים.

אנחנו רגילים לקרוא את המילה "מצווה" בדברי רבנו חיים בחיריק תחת המ"ם ובשוא תחת הצד"י, במובן של מְצִוָה (כלומר שם עצם). אבל לדעת הרב אהרון סולובייצ'יק זו טעות, שאם כן היו צריכים התוספות לומר: "איננה מְצִוָה" (הדירה בארץ ישראל), ובאמת הם אמרו "אינו מצווה". אלא ודאי יש לקרוא זאת "מְצִוָה", בשוא תחת המ"ם ובקבוץ תחת הצד"י (כלומר במובן של פועל), והכוונה היא שהאדם איננו מְצִוָה בזמן הזה, אך מְצִוָה (קיומית) יש כאן.

המסקנה מדבריו לדעת רבנו חיים היא, שכאשר אי אפשר לקיים מצוות התלויות בארץ אין מצווה חיובית לעלות ולדור בארץ ישראל, לכן אין הבעל כופה את אשתו על כך. ומכל מקום, אדם העולה ונזהר במצוות התלויות בארץ מקיים מצווה בשיבתו.

הסבר זה, למרות חריפותו ומקוריותו, אינו מוכרח בדברי רבנו חיים. הסבר זה מבוסס על דיוק לשוני ("אינו מצווה" במקום "איננה מצווה"), ואין זו ראייה מוחלטת, כי בניגוד לחכמי ספרד שדקדקו בכתיבתם וכתבו לפי כללי הדקדוק והלשון, בצרפת ובאשכנז לא דקדקו כל כך, ויתכן שהחליפו לשון נקבה בזכר⁴⁹.

בנוסף⁵⁰, הראשונים היו כותבים בקיצורים ולא תמיד המעתיקים הבינו נכון, ולכן קרה לא פעם שלא פתחו וכתבו נכון את דברי הראשונים, כגון: אם הכותב הראשון כתב ג', לא תמיד ידע המעתיק אם לכתוב שלש או שלשה.

כמו כן גדולי האחרונים, כמו החתם סופר, החיד"א והאבני נזר, הסבירו אחרת את דברי רבנו חיים (עיינו בפרק "שיטת התוספות ורבנו חיים במצות ישיבת ארץ ישראל", סעיף ב).

48. תורה שבע"פ יב (תש"ל), "כופין לעלות", סעיף ה, עמ' מד; אור המזרח, כדף יט (תש"ל), במאמר "יישוב ארץ ישראל ומלחמת מצווה בזמן הזה" עמ' 109. הוא לא התייחס לדברי האבני נזר והאגרות משה.

49. דוגמא לכך: הרב יוסף קמחי, אביו של הרד"ק (ד'תרט"ק), כתב בהקדמתו לספר הגלוי: "ורבנן אשר היו בארץ צרפת ותחומיה (אשכנז) שמו רוב עסקם בתלמוד ולפרקים במקרא... אך לא בשימוש הלשון, על כן לא נתיישבו בר". למקורות נוספים ראה: הרב בנציון הכהן, שפת אמת, ירושלים תשמ"ז, עמ' יד-טו.

50. הערת הרב אביגדור נבצל.

3. שיטת בעל העיטור

במסכת יבמות (סד, א) נאמר:

תנו רבנן: נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, יוציא ויתן כתובה...
זכר לדבר (בראשית טז, ג) "מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען" - ללמדך
שאין ישיבת חו"ל עולה לו מן המנין.

האור זרוע (הלכות יבום וקדושין, סימן תרנ"ג אות ה) חידש, שדין זה של גירושי אישה
שלא ילדה נוהג רק בארץ ישראל, אבל בחו"ל "אין כופין אותה להוציא, דשמא משום
חו"ל (עוון הישיבה שם) הם עקורין". רוב הראשונים חולקים עליו וטוענים שלא יתכן
שמצות פריה ורבייה שאינה תלויה בארץ לא תתקיים בחו"ל, ולכן הם סוברים שאין
הבדל בין הארץ לחו"ל לענין הלכה זו⁵¹.

בעל העיטור (אות מ' מרד, ירושלים תש"ל, עמ' 142)⁵² הסביר בזו הלשון:

השתא ליכא עוון דחו"ל: (א) דהקב"ה במימריה הוא דעבד; (ב) ועוד אברהם
שאני, שלא הבטיחו לבנים אלא בארץ.

את לשונו "דהקב"ה במימריה הוא דעבד" - פירש הרב מאיר יונה, בפירושו שער
חדש (שם, אות לג) ש"גזירת מלך עלינו להיות גולים מארצנו, ואין לנו חטא על
ישיבתנו בחו"ל". מלשון זו משמע שמי שאינו עולה לארץ ישראל בזמן הזה אינו
נענש. במילים אחרות, זו מצווה קיומית.

[על הסבר זה הקשו⁵³, שנראה שבעל שער חדש הבין בדעת בעל העיטור, שזוהי
גזירה להיות גולים, כלומר הקב"ה מצווה את ישראל לא לעלות לארץ ישראל. אך
אם כך, לשון העיטור היתה צריכה להיות "במימריה דהקב"ה הוא דעבד", כי המילה
"הוא" מוסבת על מי שדר בחו"ל; ואילו העיטור כתב: "דהקב"ה במימריה הוא דעבד"
וקאי על הקב"ה! אלא באמת כוונת העיטור היא "הקב"ה קיים דברו להגלות אותנו
בין העמים, ולכן אין בנו עוון להיותנו בחו"ל"⁵⁴ כי אנו אנוסים". מכל מקום גם לפי
הסבר זה סובר העיטור שמצות יישוב ארץ ישראל היא מצווה קיומית].

51. ראה: חידושי הרמב"ן, הריטב"א והרא"ש (פ"ו סימן יב) שם.

52. ראה עוד הרב י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ירושלים תשכ"ז, ח"א עמ' קצג
הערה 10.

53. הרב ה' הנקין, שו"ת בני בנינים, ירושלים תשנ"ח, ח"ג סימן לב.

54. לדעת הרב י' יוסיפון כוונת העיטור אחרת. הקב"ה גזר עלינו להיות בחו"ל בגלל שיש סכנת
דרכים לעלות לארץ ישראל או בגלל אונס אחר, ולא שבאופן עקרוני אנו פטורים.

אחרוני זמננו⁵⁵ כתבו ששיטה זאת אינה נמצאת באף אחד מהראשונים שדנו בסוגיה זו.

יש להעיר, שדברי בעל העיטור באו רק להקל וללמד שאין הישיבה בחו"ל גורמת לאדם שלא יוליד בנים, אבל הוא עצמו לא דיבר ולא כתב שאין מצווה לעלות מחו"ל לארץ ישראל, וכל הנאמר לעיל בנוי רק על דיוק בדבריו!

4. שיטת רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי

בספר הכוזרי, לרבי יהודה הלוי (מאמר שני, סעיף כג-כד, תרגום אבן שמואל) שואל מלך כוזר את החבר:

אם כן הלוא עובר אתה על מצווה המחויבת לפי תורתך אם אינך עולה אל המקום ההוא (ארץ ישראל), ואינך עושהו בית חייך ומותך? ותשובת החבר היא: "אכן מצאת מקום חרפתי מלך כוזר. כי אמנם חטא זה..."

מבואר שהעלייה והישיבה בארץ ישראל היא מצות עשה חיובית - "מצווה המחויבת לפי תורתך" ואי העלייה היא חטא (לשון חטא או עוון נאמרת תמיד בהקשר של מצות עשה או לא תעשה). זו המשמעות גם לפי תרגומיהם של ר"י אבן תיבון ושל הרב י' קאפח, בשינויי לשון קלים⁵⁶.

לכאורה אפשר היה לטעון שספר הכוזרי הוא ספר פילוסופי, וריה"ל, כשהביא בספרו דברי הלכה ואגדה מחז"ל התייחס אליהם כהוגה דעות ולא כאיש הלכה. אולם הרב ש"י זיין הוכיח⁵⁷ שספר הכוזרי למרות שהוא ספר פילוסופי בעיקרו, יש בו חידושי הלכה, הכרעות בעניינים הלכתיים שנויים במחלוקת, פירושי סוגיות וכיוצא בזה. הוא הראה שגדולי הפוסקים השתמשו בדברי הכוזרי להלכה, ולכן אפשר ללמוד הלכות מספר זה.

ואכן לדעתי אין ספק שניתן ללמוד מספר הכוזרי הלכה ברורה בנושא מצות ישיבת ארץ ישראל. ריה"ל היה הראשון שפסק וקבע להלכה באופן חד משמעי שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה חיובית (ועשה מעשה רב כשעלה לארץ

55. הרב י"ז מינצברג, לעיל הערה 45. הרב א"א כהנא שפירא, לעיל עמ' 280.

56. לפי תרגום הרב קפאח: "מצמצם בחיובי תורתך", ולפי תרגום הר"י אבן תיבון "והעוון הזה". אמנם בתרגום י' אבן תיבון בשאלה, הגירסה: "אתה מקצר בחבת תורתך". וצ"ע האם כוונתו "חובת תורתך" (כתיב חסר) או חבת תורתך? מתשובת החבר (סעיף כג) "והעוון הזה" משמע שהתכוון לחובה, כלומר למצווה, ולא לחיבה. כך גם משמע מההקשר לסעיף כב בו הביא החבר את מאמרי חז"ל המחייבים עלייה ודירה בארץ ישראל.

57. לאור ההלכה, ירושלים תשי"ז, הכוזרי בהלכה, עמ' רפא-שא. הרב מ' בלומנפלד, הערות הלכתיות בספר הכוזרי, בתוך ריה"ל קובץ תורני מדעי בעריכת הרב י"ל פישמן, ירושלים תש"א, עמ' פג-קפח.

ישראל), וקדם בכך לרמב"ן. הרמב"ן הוסיף עליו, כשפסק זאת בספר הלכה שעיקרו מניין מצוות, ובירר את גדריה ההלכתיים של המצווה⁵⁸.

ו. דיון בדברי האגרות משה

1. האם מצות ישיבת ארץ ישראל דומה לציצית?

האגרות משה (שהובא לעיל בתחילת הפרק) טען שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית:

א. אם נאמר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא חיובית, נמצא שאסור לדור בחו"ל, משום שהדר שם עובר על עשה, כמו מי שילבש בגד של ד' כנפות בלא ציצית, וזה אינו נראה!

ב. ברמב"ם הוזכר רק האיסור על הדר בארץ ישראל שאסור לצאת כדי לשכון בחו"ל. לו היה איסור לאנשי חו"ל לדור בחו"ל, היה על הרמב"ם לומר - "אסור לשכון בחו"ל אלא אם כן חזק בארץ ישראל הרעב"!

ג. יש לחשוש לשיטת רבינו חיים, הסובר "דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל כי יש כמה מצוות התלויות בארץ... דאין אנו יכולין ליזהר בהם", כיוון שלדעתו כשנגזרה גזירת הגלות ונחרב המקדש, נקבע שעלינו לדור בחו"ל, ואין עלינו חובה לעלות לארץ ולדור בה.

לענ"ד דבריו אינם מוכרחים.

א. קיים הבדל עקרוני בין מצות ישיבת ארץ ישראל למצות ציצית. במצות ציצית אין חיוב על האדם להביא את עצמו לידי קיום המצווה. מצד הדין, כל זמן שאינו לובש בגד בן ארבע כנפות הוא פטור מציצית. מרן המחבר (א"ח סימן כד, א)⁵⁹ פסק: "אם אין אדם לובש טלית בת ארבע כנפות אינו חייב בציצית, וטוב ונכון להיות כל אדם זהיר ללבוש טלית קטן...". - הרי לא כתב אלא לשון "טוב ונכון" ויכול אדם לחיות כל חייו בלי ללבוש ציצית ואין חטא בדבר, למרות שיש באפשרותו להביא את עצמו לידי חיוב ולהשיג בגד בן ארבע כנפות.

מצות ציצית שייכת ודומה לסוג מצוות כמו מעקה ועוד. במצוות הנ"ל קיום המצווה הוא רק כשנמצא האדם במצבים מסוימים או במציאות נתונה, ואז קיימת עליו חובה לעשות פעולות או מעשים שהתורה צוותה⁶⁰. גם מצות גירושין, למשל,

58. ראה עוד בפרק "שיטות ראשונים נוספות", סעיף א.

59. ראה שו"ת אגרות משה, א"ח ח"ד סימן ז, מה שכתב בעניין בחיוב ללבוש ציצית.

60. אמנם ביחס למצות ציצית הדגישה התורה (במדבר טו, לט-מ) "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'... למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי" וחז"ל אמרו: "בעידנא דריתחא קפדינן אעשה"

היא דומה. אין חובה על האדם להתגרש, אבל כשאדם ח"ו מגרש את אשתו חייבים הגירושין להיות לפי אותם פרטים שנאמרו בתורה.

מה שאין כן מצות ישיבת ארץ ישראל. מקומו הטבעי של עם ישראל הוא בארץ ישראל. אנו נמצאים בגלות בגלל עונש - "מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו". במצות ישיבת ארץ ישראל נצטוונו בתורה שנחיה כעם וכיחידים בארץ ונגור בה. הגדרת המצווה היא חיובית כדברי הרמב"ן - "מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן הגלות", וכן כתבו ראשונים נוספים⁶¹. חיוב ציצית הוא רק במצב מסוים כשיש על האדם בגד בן ארבע כנפות, לכן היא מצווה קיומית. לעומתה, הגדרת מצות ישיבת ארץ ישראל בתורה היא חיובית - "וירשתם אותה וישבתם בה" (דברים יא, לא), "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר לג, ג). נכון שנגזרה גזירת הגלות, אך אין היא משנה את הגדרת המצווה, ולכן כשבטלה גזירת הגלות לכולי עלמא חזרה המצווה לחיובה הקודם.

זאת ועוד (הרב ש"ג מרל, זכרון יעקב, ח"א, סימן א סעיף ז, עמ' ז), ברור הדבר שמי שיש בידו לעלות לארץ ישראל בלי שום הפרעה ואינו עולה משום שבוחר לשכון בחו"ל, נקרא מואס בנחלת ה'. לפיכך מי שדר בחו"ל מחוסר ברירה או שהוא אנוס מסיבה כל שהיא, אינו עובר בעשה, אבל מי שיכול לעלות לארץ ישראל ובוחר מרצונו להישאר בחו"ל הוא בבחינת "דומה כמו שאין לו אלוך" (כתובות קי, ב).

ב. ברמב"ם הוזכר רק האיסור לצאת מארץ ישראל על מנת לשכון בחו"ל, כיוון שהרמב"ם דרכו לתפוס לשון התלמוד, כמו שנתבאר לעיל בסעיף ג. איסור הדירה בחו"ל נאמר ברמב"ם בהלכות מלכים (פ"ה ה"ט) "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם...", ובהלכה י"ב פסק: "לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה גויים, ואל ידור בחוצה לארץ, ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה...". מוכח שפסק את חובת הדירה בארץ ישראל ואיסור הדירה בחו"ל.

ג. בימינו כתבו פוסקים רבים⁶² שהחששות של רבינו חיים אינם קיימים, ואדרבה, גם לדעת רבינו חיים מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמננו.

לענ"ד המעיין בדבריו של האגרות משה יראה שהסברו בדעת רבינו חיים מבוסס על שיטת המגילת אסתר, שהסביר שמצות ישיבת ארץ ישראל נהגה רק כשבית המקדש היה קיים ובטלה עם החורבן והיציאה לגלות. גדולי האחרונים דחו את

(מנחות מא, א), ופסק הש"ע (אר"ח סימן כד) "וטוב ונכון להיות כל אדם זהיר ללבוש טלית קטן", אך מכל מקום זו אינה מצווה חיובית, וביסודה ובהגדרתה היא כמו המצוות דלעיל.

61. ראה בפרק "שיטות ראשונים נוספות".

62. ראה בפרק "שיטת התוספות ורבנו חיים כהן במצות ישיבת ארץ ישראל" סעיף ב'4.

דבריו של המגילת אסתר⁶³ ואת שיטת רבינו חיים הסבירו אחרת⁶⁴. לכן אין מקום להתחשב בחשש של רבינו חיים ולומר שאין כיום מצווה חיובית לעלות ולדור בארץ ישראל.

2. האם דברי האגרות משה תלויים בגירסאות השונות?

לכאורה היה מקום לתלות את דברי האגרות משה בחילוקי הגירסאות והנוסחאות השונות.

הגירסה "כל הדר בארץ ישראל", שממנה משתמע לכאורה שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה חיובית, נמצאת במסכת כתובות (ק, ב), בזוהר (פרשת יתרו דף עט, ב, פרשת בהר קט, ב ופרשת פנחס רכה, א), כוזרי (ב, כב), פירוש דעת זקנים מבעלי התוספות על התורה (ויקרא בהר כה, לה, ד"ה לתת לכם), ספר תשב"ץ קטן (ר' שמשון בר צדוק, סימן תקסב), אורחות חיים (כל בו סימן קכז), רשב"א (ש"ת ח"א סימן קלד), ר"ן (פירוש עה"ת, לך לך יז, ח דרשות הר"ן דרוש ד), כפתור ופרח (מהדורת בימ"ד להתיישבות, עמ' רלח), ריב"ש (ש"ת, סימן קא), רבנו בחיי (בראשית כד, ב), תשב"ץ (ש"ת, ח"ג סימן רפח), ספר צרור המור (בראשית ויחי) ועוד.

מאיך לעיל בסעיף ג הראינו כי הגירסה באבות דרבי נתן (פרק כו), בספרא פרשת בהר (פרשה ה, ד ד"ה לתת לכם), בתוספתא עבודה זרה (פ"ה), ובילקוט שמעוני (תורה רמז תרסו) היא "כל היוצא", ומשמעות "כל היוצא" היא לכאורה שדווקא מי שדר בארץ ישראל יוצא ממנה הוא כעובד עבודה זרה, אבל מי שנולד או דר בחו"ל אינו כעובד עבודה זרה. כלומר שזוהי מצווה קיומית⁶⁵.

ראשית, נראה לומר, כי בחילוקי הגירסאות, הגירסה המחייבת אותנו היא זו הנמצאת לפנינו בגמרא. מה עוד שרוב מוחלט של ראשונים (חוץ מהרמב"ם) גרסו "כל הדר בחו"ל".

ועוד, כשנדייק, נראה כי המונח הלשוני בבבלי הוא: "ידור בארץ ישראל... ואל ידור בחו"ל... שכל הדר בארץ ישראל... וכל הדר בחו"ל...". המונח הוא "ידור" או "הדר". לכן הגירסה "כל היוצא" אינה מתאימה מכיוון שיש כאן שינויי סגנון ומונחים.

63. ראה בפרק "שיטת המגילת אסתר במצות ישיבת ארץ ישראל" סעיף ב.

64. ראה בפרק "שיטת התוספות ורבנו חיים כהן במצות ישיבת ארץ ישראל" סעיף ב' 2-3.

65. בשיטה מקובצת (כתובות קיא, א) הגירסה "כל הדר". וכתב: "וכל הדר בחוצה לארץ - שיוצא מארץ ישראל לחוצה לארץ...". כלומר, לדעתו משמעות "הדר" הוא ה"יוצא" וכוונת חז"ל לאדם הגר בארץ ישראל ויוצא מהארץ לחו"ל.

החתם סופר (ש"ת, או"ח סימן קצד, דף עב, ב)⁶⁶ הסביר כי הגירסה "כל הדר" מדויקת יותר. קיים הבדל בין המונח יושב העיר לבין המונח יושב בעיר. "יושב בעיר נאמר על פעולת הישיבה בתוכה, אפילו יושב שם יום אחד נקרא יושב בתוכה, וכאשר הוא יוצא מהעיר אפילו לשעה - כבר בטלה פעולתו". במילים אחרות אין הוא תושב העיר אלא עכשיו הוא יושב בעיר הזאת. מאידך "יושב העיר - הוא שם תואר, שהוא מאותם המיישבים את העיר וגורמים לה יישוב, ולא יתואר בזה השם כי אם לכשהיה בתוכה שלשים יום". במילים אחרות, הוא תושב העיר, ובפחות משלושים יום אינו נקרא תושב העיר. לכן דקדקו חז"ל לומר "כל הדר בארץ ישראל", ללמדנו שצריך אדם לקבוע את דירתו שם ויהיה לכל הפחות מיושבי העיר, לאפוקי היושב שם לשעה שנחשב כעובר אורח⁶⁷. לכן הלשון בחז"ל "כל הדר" - "דר דווקא, ונפקא ליה מלשון הקרא (ישעיהו לג, כד) 'ובל יאמר שְׁכֵן חֲלִיתִי' ולא יקרא 'שכן' אלא השוכן בקרבה וקובע לו משכן ודירה".

ועוד, כפי שביארנו לעיל (בסעיף ג') בהשוואה בין הבבלי, לבין התוספתא והספרא, מצאנו הבדל עקרוני. התוספתא והספרא (שנכתבו בארץ ישראל) דנים מנקודת מוצא של אדם הנמצא בארץ ישראל. לכן הנוסח בהם הוא: "ישרה אדם בארץ ישראל" או "כל היושב בארץ ישראל" והניגוד לכך הוא "היוצא חוצה לארץ". לעומתם דן הבבלי מנקודת מוצא של אדם היושב בחו"ל ולכן הנוסח הוא "לעולם ידור האדם בארץ ישראל... ואל ידור בחוצה לארץ". מסיבה זו מצאנו בבבלי תוספת וניגוד כפול (שלא נמצא בתוספתא ובספרי) - "שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחו"ל - דומה כמי שאין לו אלוה". ואם כן, אין להסיק מהלשון "כל היוצא" שזוהי מצווה קיומית, אלא שהם דיברו בהווה מבחינתם של בעלי התוספתא והספרא, והרמב"ם נקט לשונם (אף שהוא עצמו דר בחו"ל) שכן דרכו, לתפוס לשון חז"ל, וכדלעיל בסעיף ג'.

ז. סיכום

יש מהאחרונים שחידשו שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, וטענו כי שלשה ראשונים סוברים כן והם: הרמב"ם, הרמב"ן והריטב"א. ביררנו והוכחנו שאין זו דעת הרמב"ן. אדרבה, הרמב"ן כותב במפורש שהיא מצווה חיובית - "מתחייב כל יחיד ממנו". בדעת הריטב"א מתוך המקורות המצויים בידינו מסתבר שדעתו היא כמו הרמב"ן.

66. ראה עוד, הרב י"י וינברג, ש"ת שרידי אש, ח"ב סימן קסא.

67. החת"ס הוסיף, "ואע"ג דאפילו ההולך בה ד' אמות נקרא בן העולם הבא (כתובות קי, ב), מכל מקום איננו 'נשוא עוון' אלא אם כן הוא מהיושבים, ומדרגות מדרגות יש".

בדעת הרמב"ם היו אחרונים שהבינו שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית. הראינו את הקשיים בהסבר זה, והסברנו שגירסת הרמב"ם "כל היוצא" מקורה בתוספתא, בספרא ובאבות דרבי נתן, ודרכו של הרמב"ם להביא את הלשון המצויה בחז"ל. חז"ל נקטו לשון זו מכיוון שדיברו על זמנו של דוד המלך, כשרוב ישראל היו בארץ ישראל, ולפיכך אין ראייה מגירסת "כל היוצא" שהרמב"ם סובר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית.

דנו בראיותיו של האגרות משה, עמדנו על ההבדל בין מצות ישיבת ארץ ישראל לציצית, והראינו שדבריו אינם מוכרחים.

לפיכך, ההסבר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה קיומית, והמסקנה מכך שהיושבים בחו"ל אינם חייבים לעלות לארץ ישראל ויכולים להשאר ולחיות בגלות בשלווה מרצונם צ"ע גדול!

יתירה מזו, ראוי להעיר כי אף אם נאמר שיש מקום לסברה שמצות ישיבת הארץ היא קיומית ולא חיובית, והיא דומה לציצית, האם ישנו בן תורה שיעלה על דעתו ללכת ללא ציצית למרות שהיא מצווה קיומית?! לפיכך, צריך כל עובד ה' וחפץ בקרבתו להזדרז ולקיים מצווה זו, מצות ישיבה בארץ הקודש - "ארץ אשר... עיני ה' אלוקיך בה מְשִׁית השנה ועד אחרית שנה" (דברים יא, יב), מקום בו מקיים אדם את המצוות בשלמות וזוכה לחיות תחת כנפי השכינה.

ה. נספח - הגירסאות השונות

הגירסה בבבלי כתובות (קי, ב) היא:

תנו רבנן: לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עובדי כוכבים, ואל ידור בחו"ל ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוק, וכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוק, שנאמר (ויקרא כה, לח): "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלקים". וכל שאינו דר בארץ אין לו אלוק? אלא לומר לך, כל הדר בחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים, וכן בדוד הוא אומר (שמואל א' כו, יט): "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים", וכי מי אמר לו לדוד לך עבוד אלוהים אחרים? אלא לומר לך כל הדר בחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים.

מסקנת הבבלי היא, שאת הפסוק "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלקים" אין לפרש במובנו המילולי, ש"הדר בחוצה לארץ אין לו אלוק", אלא במובנו הסימלי ש"הדר בחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים" בבחינת "ישראל שבחו"ל עובדי עבודה זרה בטהרה הן" (עבודה זרה ח, א).

בתוספתא עבודה זרה (פ"ה ה"ב) הגירסה היא:

ישרה אדם בארץ ישראל ואפילו בעיר שרובה גויים, ולא בחוצה לארץ ואפילו בעיר שכולה ישראל, מלמד ששיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. וכל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח. לא יצא אדם בחוצה לארץ, אלא אם כן הולכין חיטין סאתיים בסלע. אמר רבי שמעון: במה דברים אמורים, בזמן שאין מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח, אפילו סאה בסלע לא יצא... הרי הוא אומר "ושבתי בשלום אל בית אבי" (בראשית כה, כא) שאין תלמוד לומר "והיה ה' לי לאלקים" ואומר "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלהים" (ויקרא כה, לח) - כל זמן שאתם בארץ כנען הריני לכם לאלוק, אין אתם בארץ כנען - כביכול איני לכם לאלוק... וכן הוא אומר "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים". וכי תעלה על דעתך שדוד עובד עבודה זרה היה? אלא דרש דוד ואמר: כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה שנאמר (ירמיהו לב, מא) "ונטעתים בארץ הזאת באמת בכל ליבי ובכל נפשי"... כל זמן שהן עליה - כאילו נטועין הם לפני באמת בכל ליבי ובכל נפשי, הא אינן עליה - כאילו אינן נטועין לפני באמת לא בכל ליבי לא בכל נפשי. רבי שמעון בן אלעזר אומר: ישראל שבחוצה לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה הן...

בהשוואה בין התוספתא לבבלי יוצא:

1. בתוספתא אין תיקוני נוסח. להיפך, הניסוח הראשון מושווה לניסוח השני: "כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ - כאילו עובד עבודה זרה". בבבלי מתוקן המשפט "כמי שאין לו אלוק" ובמקומו מקבלת הברייתא את הניסוח השני "כאילו עובד עבודת כוכבים".

2. התוספתא הביאה פסוק מספר בראשית (כה, כא) וגם מספר ויקרא (כה, לח), ובבבלי מובא רק הפסוק מספר ויקרא.

יתכן שבבבלי מתוקן הנוסח "כמי שאין לו אלוק" מפני שהוא מסתמך רק על הפסוק שלאחר מתן תורה, בעוד שבתוספתא הלימוד הוא גם מפסוק שלפני מתן תורה, ולכן נשאר אותו נוסח⁶⁸.

בספרא (ויקרא פרשה ה, ד, ד"ה להיות) הגירסה היא:

מכאן אמרו: כל בן ישראל היושב בארץ ישראל מקבל עליו עול מלכות שמים, וכל היוצא לחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים ומזלות. וכן בדוד הוא אומר:

68. ראה בדברי הרב י"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות, עמ' 90-91.

"ארורים הם... כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים". וכי עלתה על דעתנו שדוד המלך עובד עבודת כוכבים ומזלות? אלא שהיה דורש ואומר: כל היושב בארץ ישראל מקבל עליו מלכות שמים, וכל היוצא חוצה לארץ כאילו עובד עבודת כוכבים ומזלות.

הגירסה בתוספתא "ישרה" מקבילה במשמעותה ל"יושב" בספרא. הניגוד ל"היושב בארץ ישראל" הוא ה"יוצא חוצה לארץ", לכן גירסה זו מתאימה לתוספתא ולספרא.

באבות דרבי נתן (פכ"ו, ב) הגירסה היא:

ואל תצא חוצה לארץ שמא תעבוד עבודת אלילים. שכן דוד הוא אומר: "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים". וכי תעלה על דעתך שדוד המלך עובד עבודת אלילים היה? אלא כך אמר דוד כל המניח ארץ ישראל ויוצא חוצה לארץ, מעלה עליו הכתוב כאילו עובד אלילים.

בילקוט שמעוני (רמז תרסו) הגירסה היא:

תנו רבנן: לעולם יחזר אדם וידור בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה נכרים, ואל ידור בחוצה לארץ אפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קבל עליו [עול] מלכות שמים, שנאמר "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלקים". וכל הדר בארץ ישראל יש לו אלוה. וכי הדר בכל העולם אין לו אלוה? אלא לומר לך כל מי שאינו דר בארץ ישראל לא קבל עליו עול מלכות שמים. וכן הוא אומר בדוד: "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים" ומי אמר לו לעבוד אלילים? אלא לומר לך כל היוצא מארץ ישראל לחוצה לארץ מעלה עליו הכתוב כאילו עובד אלילים.

המקור לדברי הילקוט שמעוני הוא גירסת הבבלי המשולבת עם גירסת הספרא ואבות דרבי נתן. הפתיחה "תנו רבנן לעולם" מצויה רק בבבלי, וכן הניגוד "ואל ידור... בחוצה לארץ". המילים "ידור - הדר" מצויות בבבלי. מאידך, הביטוי "מעלה עליו הכתוב" מקורו באבות דרבי נתן והביטוי "מקבל עליו עול מלכות שמים" מקורו בספרא. הביטוי "כל היוצא מארץ ישראל לחוצה לארץ" נמצא באבות דרבי נתן ובספרא.

לפיכך, רק לפי הילקוט שמעוני, שמקור דבריו בבבלי, והמשלב בתוכם את גירסת הספרא ואבות דרבי נתן, אפשר לומר כי מצות ישיבת ארץ ישראל היא קיומית, ומכל מקום גם לדעתו "כל מי שאינו דר בארץ ישראל לא קיבל עליו עול מלכות שמים".

עבודת יצר הרע על שומרי המצוות בעניין ישיבת הארץ

האדמו"ר ר' יעקב פרידמן מהוסיאטין כאב ביותר את העובדה, שחוגים חרדיים בחוץ לארץ, לא זו בלבד שאינם עולים בעצמם לארץ, אלא מנסים לכבות את הניצוץ של חיבת הארץ. והיה אומר: עכשיו נראית לעינינו תופעה עגומה ומצערת. בחוץ לארץ מתנהלת תעמולה, ודווקא בין החרדים, המכבה כל ניצוץ של חיבת הארץ והמעכבת את העלייה לארץ ישראל, דווקא בזמן הזה שאנו צריכים וזקוקים כל כך לעליית אנשים שומרי תורה ומצוות, כדי להגביר במדינה את השפעת הדת. אין ספק כי יד הבעל-דבר (יצר הרע) בכך. הן כל הקורות וכל הסימנים של השנים האחרונות מראים בעליל כי עקבות המשיח כבר החלו. ידוע כי קיבוץ גלויות קודם לביאת המשיח (מגילה יז, א), ולכן עושה הבעל-דבר מאמצים כבידים לעכב את קיבוץ הגלויות, למנוע ולהפריע. והוא הולך ומתגרה בתלמידי חכמים יותר מכולם, כדאיאת במסכת סוכה (נב, א). לא בנימוקים כלכליים בלבד הוא בא אליהם, כי אלה אין בכוחם להרגיע את מצפונם של שומרי התורה. הרי הם מאמינים בדברי חז"ל שאמרו: "שקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות שבתורה" (ספרי דברים יב, כט פיסקא פ) או "מוטב ללון במדברות של ארץ ישראל, ולא ללון בפלטריות של חוץ לארץ" (בראשית רבה פרשה לט, י), אבל הוא אומר להם: איך תוכלו לראות את ההפקרות והילול הקודש מצד החופשיים במדינת ישראל? ואתה כאשר אתה נמנע, ואינך עולה לארץ - אתה מקיים "עוצם עיניו מראות ברע" (ישעיהו לג, טו). ואם תאמרו: גם באנגליה וגם באמריקה יש הפקרות? אינו דומה פלטרין של מלך לקישון של הדיוט. פורק עול בארץ ישראל - אין לך גרוע מזה.

חכמינו ז"ל חזו מראש את כל זה. במסכת כתובות (קי, ב) ישנה ברייתא מפליאה. נאמר שם: "לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה נכרים, ואל ידור בחו"ל ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל - דומה כמי שיש לו אלוק, וכל הדר בחוצה לארץ - דומה כמי שאין לו אלוק". והקשה (שם) ההפלאה: על מי שדר בארץ ישראל נאמר: "דומה כמי שיש לו אלוק", לשון "דומה" משמעותו שבאמת אין לו, אלא "דומה כמי שיש לו". ועל הדר בחו"ל נאמר: "דומה כמי שאין לו", משמע שבאמת יש לו. אם כן, הדר בחו"ל מעלתו גדולה יותר מאדם שדר בארץ ישראל? והסביר, שכוונת חז"ל היא, שכל הדר בארץ ישראל אפילו במצווה זו בלבד (כלומר, אפילו אם מקיים רק מצווה זו בלבד) כבר דומה למי שיש לו אלוק, וכל הדר בחו"ל ואפילו מקבל עליו עול תורה ועול מצוות, ובאמת יש לו אלוק, מכל מקום כיוון שדר הוא בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוק.

ושאל ממני אדם אחד הסבר לברייתא זו. איך פרסמו חז"ל מאמר זה, הרי קלי הדעת ומעוטי ההבנה יכולים לפרשו כי הישיבה בארץ ישראל בלבד מספקת?

השיבות: חכמים השתמשו לפעמים בתכסיסים נגד יצר הרע. גם התורה השתמשה בתכסיסים נגד יצר הרע. פרסום הברייתא הוא תכסיס נגד יצר הרע. חז"ל חזו מראש את פני הדור בעקבתא דמשיחא, כאמור במשנה בסוטה (פ"ט מ"ז), וגם חזו מראש שהבעל-דבר ינצל את קלקולי הדור היושב בארץ, ויעשה לו מהם נימוקים כדי לעכב בהם את קיבוץ הגלויות, וממילא גם את ביאת המשיח. חז"ל ראו כי הבעל-דבר ירוץ עם נימיקיו אל שומרי תורה ומצוות ואל תלמידי חכמים שבחז"ל (הוא מתגרה בתלמידי חכמים יותר מכולם, סוכה נב, א), ויאמר להם: אל יעלה על לבבכם לצאת מחז"ל ולהתיישב בארץ, כי שם רבה ההפקרות ופורקי עול נשאו ראש ואסור להסתכל בהם כלל, ואתם בשבתכם בחז"ל ועוסקים בתורה ובמצוות אולי גדולה מעלתכם מזו של שומרי תורה בארץ ישראל, שהרי אתם מקיימים "עוצם עיניו מראות ברע". לכן אמרו חז"ל: כל הדר בארץ ישראל, ואפילו אין לו אלא מצווה זו בלבד - דומה כמי שיש לו אלוק, וכל הדר בחוצה לארץ ואפילו מקבל עליו עול תורה ומצוות - דומה כמי שיש לו אלוק. פרסום המאמר הוא תכסיס כנגד הבעל-דבר כדי לשבור את נימוקיו.

(ספר אהלי יעקב, תל אביב תשד"ס, י' אלול תשי"ג, עמ' שפ"ט-שצ)